

ЧАСТИНА I

Теплого Олекси

Чи тому, що день стояв такий ясний, чи тому, що нагло танув останній сніг, у спогаді залишилося все довкола білим-біле. І в тому мерехтливому білому світі — батько, дід, дядько виставляють вулики па пасіці.

Було Теплого Олекси, і мене вперше після зими випустили надвір. У завеликих братових чоботях, у пошитому бабою Оксаною сачку, я здавався собі ще меншим, аніж був насправді. А все навколо — сонце, що сліпило, вигін, безмір весняного простору, височенний ще безлистий ясен, — усе здавалося мені гігантським, завеликим і для мене, і для всього світу.

Ніби з безконечності впливала мати — йшла від коропи з дійницею:

– Не стій на причілку — застудишся. До пасіки ходи.

Мені па рукав сіла бджола. Смішно так потерла передніми лапками голівку і довірливо притулилася до нагрітої сонцем тканини. І враз зникла. Так само, як і з'явилась, перетворившись в одну з тисяч маленьких цяточок, що кружляли над вуликами.

– Добрий обліт виходить, — батько говорив скорше сам до себе. Від нього, як завжди, пахло вощиною і стружками...

Чорний собака стояв відразу за перелазом і мені здалося, чатував па мене. Мати і баба Сарафіна зі снопами перевесел, в'язаних з осоки, йшли до криниці, біля якої у великій діжці такі самі снопи вимокали.

– Виходь же, чого ти двері прочинив?

– Собака... там.

– Та ж — за перелазом.

– А він па мене дивиться

Наша хата при березі. Осока росте — рукою подати. Тож баба Сарафіна — коли сама а коли з дочкою Надькою — приходить, аби її нажати та тут же в нашому дворі її нав'язати перевесел. З матір'ю вони дружать. Не лише тому, що — родичі. У селі — родичі майже всі. Мати й баба Сарафіна якісь наче близькі: разом капусту шаткують, разом плетуть цибулю у вінки, разом копають картоплю. І звичайно ж обидві ходять до колгоспу. Баба матері дядиною доводиться. Вона у в'язниці відсиділа за колоски. Рік майже. Але про це ніхто

вголос ніколи не говорив. Та й баба нікому не скаржилася па долю. Лише згодом я зрозумів, як їй нелегко давалася іронічність, кпини над собою. Вдова, вона сама і орала, і косила. Пробувала навіть трактористкою працювати. Баб:, усе робила сама — і біля хати поралася, і з левад носив дрова та рубала, і внуків пильнувала. Зять її на заводі працював за сім кілометрів від села: виходив з дому вдосвіта — вертав пізно. Бабина хатина — відразу за вигоном. Мене самого туди ще не пускали — задалеко. А з матір'ю ходив не раз. Любив сидіти на величезній лежанці, що займала половину бабиної хати. Наша лежанка була мала та ще її казан у ній був вмурований — і лежати незручно, і погратися нема як. Он у Льоні, мого однокашника, то в них уся хата — суцільна ніч і лежанка. На ній було роздолля: ми переказували казки, грали в пристінок або в дурня. Льопина мати — тітка Марія Івасиха в жнива працювала в дитячих яслах, які па той час у селі відкривали. А взимку наймалася у лікарів аж у Таращі. Льоня з нею зиму чи навіть дві там перебув, бо в торчовій хатині (стіни з ліски, обкинутої глиною) натопити було важко.

Роздолля почалося пізніше, коли я став школярем. А поки що мій світ обмежувався двором, зеленою від густих заростей споришу пасікою, трохи страшнуватим для мене, малого, погрібником, що служив місцем сторожування роїв. Була ще дровітня, де владарював дід; ослін для стругання, ножна ступа, бительня, батьків столярний саморобний верстак. Усі ці речі були для мене дуже цікавими і здавалися живими, може тому, що в їх оточенні я ріс.

На свята чи просто в неділю до нас приходили баба Параска та баба Палажка, баба Оксана і баба Сарафина, тітка Оляпа. Рідше, з Кислівки — моя хрещена мати тітка Явдоха. Усі вони були водночас і дуже близькими, чимось схожими, і водночас дуже різними людьми. Баба Параска все життя прожила сама. Вона мала округле зморщене обличчя і цікаву звичку ніколи першою своєї думки не висловлювати, а лише кивати та притакувати: «Отож-бо, авжеж, такечки...». Па нашому кутку — а село складалося з двох кутків: нашого і «того» — баба Параска мала, може, найкращий город. Зайти в нього з берега — як у світлицю. Широка стежка, обторочена споришем і подорожником посеред рівненького городу, була обсажена соняшниками і кукурудзою. Коли цвіла картопля, можна було сидіти на стежці або, пірнувши в хвилі картопляного цвітіння, дійти непоміченим аж до самої бабиної хатини.

Баба Палажка мала вигляд суворий. Хоча в глибині душі була жінкою доброю і співчутливою. Спепелила бабу людська кривда. За доносом Гната Курки, що жив неподалік, забрали перед війною бабиного чоловіка Миколу. Так і чутка про нього згинула. П'ятеро дітей зосталось па бабині руки. Пекельна образа, горе, тяжка праця, нестатки, війна висушили її вуста й обличчя. Але до

кінця життя зберегла вона рівну поставу і незалежний вигляд, а ще добрий і теплий погляд. Баба Палажка носила до нас пиріжки з калиною, яблука та ряжанку. Ряжанки такої я більше ніколи в житті не куштував. Секрет її знає бабина дочка Настя, що її досі живе в батьківській хаті.

Баба Оксана (Оришичка) з того ж таки роду Макове-ських від двоюрідних своїх сестер вирізнялася якимось особливим чи то гонором, чи самоповагою. Вона була кравчиною. Грошей за її кравецтво напевно ніхто не платив — які і оді гроші! Але ремесло її помагало утримати і сім'ю, і господарство, бо, думаю, за роботу якось їй віддячувалися. В баби Оксани, можна сказати, не склалися стосунки з невісткою, красунею Вірою, яку баба для профілактики дуже пильнувала і дошкуляла гострим словом. Чоловік Вірин був па Далекому Сході. Він, казали, відсидів у в'язниці, теж, мабуть, для профілактики. Отож, навіть коли він, дрібний з вигляду, задерикуватий, повернувся додому з легендою про іс, що гак довго тривала його служба в армії, сварки між невісткою та свекрухою не припинилися. Молода пе дару- в.і'а старшій, а старша — молодій. Про те знали лише свої. Але ж «своїми» було все село.

Баба Оксана обшивала всю нашу родину. Сорочки, штани, на ваті піджаки і сачки для жінок (такий вид жіночого піджака), — усе в нас було шите бабою Оксаною. Уся одіж, схоже, вирізнялася лише гудзиками та розміром. Тонке шиття — заняття батькової старшої сестри — тітки Валі. Це вона оздоблювала жіночі плаття, пришивала хутрянні комірці до чоловічих курток — заячі чи лисячі. З тим останнім у тітки Валі виходило не завжди найкраще, бо вчиняв шкірки дядько Андрій, а був він у тій справі не дуже ретельним. Вдачу дядько мав трохи розсіяну, сказати б, нестандартну. Але найгірше репутації дядька Андрія шкодило те, що він передплачував і читав газети. У селі вже сам по собі цей факт виключав можливість пристосованості до тутешнього життя. Як зрештою і та обставина, що дядько Андрій секретарював колись давно у сільраді.

Обновки від тітки Валі ми діставали зрідка, бо вона була надто заклопотана сім'єю і домом, яким мусила займатися майже сама, маючи такого дивакуватого чоловіка.

Саме навпроти нашого двору мешкала баба Ригориха, теж Палажка. Була вона ніби відсторонена якась, завжди стримана, замкнута в собі. Чоловік її під час війни старостував у селі. Відсидів за це і повернувся десь у п'ятдесятих. У селі, де не звикли виявляти емоції, ніхто його не засуджував наче, але й дружби з ним особливої не водили.

Усі ці жінки сходилися до нас святковими чи просто зимовими вечорами і бесідували неквапом про такі-сякі буденні справи. Війну згадували, голод, говорили про те, хто як рятувався. А вже дідові нашому, то від них діставалося — за те, що коли фронт проходив, він, викопавши па леваді бліндаж, не замаскував його, як слід. Пісок світився орієнтиром для німецьких артилеристів. То ж вони й «накрили» його якраз в той момент, як дід уже прямував до бліндажу через городи. У такі вечори мати сідала на топчані боком до грубки, а я примощувався за нею, дивуючись, як незвично звучить материн голос, коли слухати, притулившись вухом до її спини.

Не раз жінки просили діда і він брав у руки гармонію. Грав знаменито, підспівуючи «Хазбулат молодой, бедна сакля твоя...» або, підморгнувши мені: «Гоп, мої гречаники, па шкурині сіли...». Тітка Ольга, теж сусідка, що була наймолодшою серед гостей, не витримувала, притупувала ногою, а що за кавалера міг бути лише я, то й навчила мене польки та гопака танцювати. І досі дивуюся, де ми могли в тій тісній хатині ще й танцювати.

Дід Євдоким

Я родом зі свого дитинства. Так сказати може кожен, не буду тут оригінальним. І все ж усьому кращому, що є в мені, завдячую власне тим рокам, тій, якщо можна так сказати, епосі — нашого дитинства. Хатина і нахилені над нею ясени, криниця зі старими цямринами, в яку заглядала вишня, брати, сусіди з нашого кутка, що брали в нашій криниці воду... У всьому тому, у всій цій яскравій країні мого дитинства особливе місце займав дід. У сімдесят з гаком, які він мав, коли я тільки-но народився, дід зберігав силу і якесь нічим незнищенне почуття господаря. Високий, жиливий, горбоносий, він був втіленням людської гідності, втіленням образу українського господаря, і якостей них ніщо не могло знівелювати: ані колгоспна робота, ані латаний-нерелатапий одяг. Особливим виявом дідового вродженого гонору була звичка носити високий картуз — жодних тобі восьмиклипок чи якихось кепок... їх він не визнавав.

Хату пашу дід збудував сам, повернувшись у 1908 році і шахтарювання. Поставив без толоки (чим пишався особливо) і накриття бляхою чи не першим у селі. Сама оселя теж відрізнялася від решти селянських, бо окрім сіней і кухні мала ще й дві кімнати, розділені грубою, яка теж була новинкою в сільському тогочасному будівництві. Уся споруда мала шість па дев'ять метрів, і хлів містився не через сіни, а був поставлений окремо. Так само клуня, обгорілі стовпи від якої ще й я пам'ятаю.

Через залізне накриття па хаті та гоноровитий характер ледве не потрапив під розкуркулення під час колективізації Врятувала та обставина, що він був єдиним у селі вихідцем з пролетаріату і що мав усього три десятини землі, на якій завжди працював сам, без допомоги збоку, не кажучи вже про наймитів. Важкий час так і не дав можливості дідові стати хазяїном. Війни, колективізація, голод витягли все, що вдалося накопичити завдяки такій важкій, але гідно оплачуваній тоді шахтарській праці. Грошей дід назбирав немало. Рудокопам платили тоді сорок карбованців у місяць, а корова коштувала 12. На відміну від багатьох шахтарів дід не вживав спиртного. Не пив ніколи, але життя навчило однієї обов'язкової речі — після зарплати треба було взяти для компанії кварту і закуску. Товариші його шанували і за силу, і за те, що не був скупий, і що допомагав завжди, і за гармонію: «Вот Вороной, сам не ийот, а водку берьот». Дід ховав тяжко зароблені катеринки — все мріяв хазяйнувати. Через багато років, знайшовши їх випадково, ми гралися ними — уже безвартісними папірцями.

Дід в усьому був розважливий — що б не робив. Чи колов вербові клепки для штахет, чи гострив сокиру, чи ніс сіно з левади або лугу. Кожна його дія наче підкреслювала непересічний характер: держак відвил у нього завжди був довший звичайного; сіно в'язав не мотузком, а тонким ремінцем з пряжкою; копиця, яку робив, була втоптана щільніше, ніж в інших. І навіть ніс її до хліва якось по-особливому — виважена на вила «під плече», вона наче пливла на дідові через увесь двір. Дід весь час або дискутував з уявними опонентами, або мугикав під ніс якусь пісеньку, а їх він знав силу-силепну.

Ріс дід Євдоким повним сиротою з двома ще меншими братами. З родинного життя пам'ятав лише один епізод, коли батько його зазначав нігтем те місце у «Часослові», яке малий мав прочитати:

Читай, не прочитаєш — книжка мені розкаже.

Так у малому віці дід навчився грамоти й арифметики і став продовжувачем єдиної в селі письменної родини Вороних. Дідового ж батька і дядька у свій час грамоти навчила дружина священика, що коротко квартирував у Вороних. Дядько служив у економії, мабуть, конторщиком. Було це ще за кріпацтва. Сам економ карав і за провину, і без провини. Якось Вороний не витримав — схопив економа за барки і викинув з гайку.

- Запорю! В солдати забрею! — верещав економ.

А я там ахвіцером буду, — відізався бунтар.

Не знати чому — може просто не було заміни, але доля вберегла хлопця від солдатської муштри.

Дід розповідав, іцо за його дитинства у наших ярах, тепер голих та розритих проваллями, росла густа дубина. А дерева були такі, що втрюх не обняти.

Євдоким Вороний осиротів рано, ставши батьком і матір'ю для молодших братів. Дитинства, можна сказати, й не зазнав. І юність була нелегка. Наймит, робітник, потім шах- іар і солдат на російсько-японській війні, пекар у лісництві, в душі він усе ж залишився селянином. І вернув до землі мри першій же нагоді, бо хотів бути господарем. Дід не раз і дуже колоритно розповідав про свої життєві університети:

Аби спекти хліб, я розпалював піч вдосвіта. Поліняки брав лише дубові. Треба було добре знати, скільки їх має згоріти, щоб був потрібний жар. А звіряти краще борошном. І к репі у жменю і — фаж!

Очі у діда горіли, коли розповідав. Здавалось, наче у цей момент він і справді стояв біля палахкотіючих у печі поліняк.

Якщо борошно займеться відразу, треба, аби піч трохи вистигла. Якщо на поду — ще протопити. Мука повинна зайнятися в повітрі, посеред печі. У таку піч, розгорнувши жар, і садиш хліб. І щоб затулку не відкривати до пори. А коли готовий виймаєш, ще на лопаті треба обдати солоною водою — тоді блищатиме, шкурини, здаватиметься ще рум'янішою і шкарубкою. А запах від такого хліба — люди прокидаються. Мене не раз управитель просить: «Євдокиме, не печи такого доброго хліба, бо багато їдять...»

Дід любив розповідати про життя.

Це треба було бачити, — розпочинав про своє писар- с гво у війську, — як ахвіцер солдата папіросами частував!

Він служив писарем. Безпосередній його начальник підпоручик Белослутцев був пияком і гультьєм. Не раз позичав у діда кітель, аби у відпустку з'їздити. Вернувшись, кітеля не віддавав, зате папіросами і справді частував. Дід мав дуже іарпий каліграфічний почерк, котрий він доповнював уже ним придуманими кучерявостями. Літери виходили паче ма- імшані. Дід добре знав «табель о рангах» і чітко відрізняв превосходительство» від «високопревосходительства». А з історією про підпоручика Белослутцева ми якось над дідо піджартували. Браг мій Віктор взяв у руки книжку і, водяч пальцем по сторінці, слово в слово переповів дідову історію.

– Ану-ну, повтори ще раз, — просив дід. — Гм... Точи написано. Так воно й було.

Через зайнятість батьків дід був нашим головним ви хователем. Його педагогічна система була проста і виража лась такою ж простою формулою: «Бий, поки лежить паїн попереk лавки, бо як ляже навздовж — тебе битиме».

При цьому на вішалці завжди наготові були різки, а в діжці біля криниці — намокав мотузок. Причина ж для покарання знаходилася завжди. Але дід бив без злості і за діло. Остап ню таку езекуцію пам'ятаю у класі третьому — четвертому Батько ж нас не бив ніколи. Мати — одного разу, за махорку. Але від її кари сліз було найбільше. Бо помічав, що і вона ховає сльозу.

Довгими осінніми вечорами біля каганця, зробленого з протипіхотної гранати, збиралася вся сім'я. Мати пряла хлопці вчилися, дід записував дані про погоду і вів облік, материним трудовням, вправляючись в арифметичних діях. Вершиною його математичних досягнень було ділення стої цифрового числа на п'ятдесяти цифрове. Дід хвалився точністю рахунку, повторював свою тезу про важливість чотирьох арифметичних дій. Віктор єхидно піджартовував:

– А ви одиницю на два поділите?

– Не ділиться воно.

А одного коржа па два розділити можна?

– Конєшно. По півкоржа і буде.

– То запишіть це.

– Словами, чи що?

– Ні, цифрами.

Не мороч голову. Понавидумували дробів усяких, іксів... Ти краще спробуй написати так, як я.

Дід підправляє свою металеву зі шпульками ручку, яка завжди прив'язана до гудзика у внутрішній кишені, і виводить розмашисто: «ГПремногорассмотрительствовавшемуся...». Перша буква виходить з такими кучерявостями, що її не може скопіювати навіть Анатолій, який має найкращий з нас усіх почерк. Інші букви цього чудернацького слова лягають філігранно в ниточку з «нажимами». Після марних зусиль

Гол я пробує взяти в діда реванш: «А тоді скажіть, що це лово означає?»

Не знаю, — казав дід, — але я його сам придумав. Ноно найдовше, з тридцяти п'яти букв.

Глухо гуготить груба. Я пробираюся за дідом, щоб і собі глянути на писемні вправи. Дід притискає мене спиною до груби і я удавано кричу нібито від переляку. Більшого, ніж це, баловства дід не допускав.

Не треба дітей мазать. їм ще всього доведеться, - наставляв матір.

Нас і справді ніхто не «мазав». У сім'ї не заведено було вживати змешуальних суфіксів у звертаннях. Не пам'ятаю, щоб котрогось з нас батько чи мати назвали не по імені. Хоча у вжитку були імена зменшені — Вася, Толя, Вітя, Сашик. Ставлення до нас усіх було однаковим і рівним. Хоч Анатолія, можливо, більше жаліли, бо він перехворів чим тільки можна було, в тім числі іі

менінгітом. З часу Толиної хвороби збереглася фотографія: він стоїть заплаканий у матросці (мабуть, реквізит фотографа), а біля нього мати вже помітно, що носить Віктора.

До батьків і діда ми звертались па «ви». Батько до матері теж: «Ганю, сядьте, та її сама поїжте з нами».

Наші вечори з дідом минали досить цікаво. Ближче до півночі повертався зі школи Василь — для нас незаперечний авторитет в усі часи. Десятирічка в Ківшоваті працювала в дві зміни. Старшокласники, звичайно ж, були у другій. Із села ходили до середньої школи ще наша двоюрідна сестра Катя, Василь Яременко, Коля Ткаченко, Сашко Голубенко. Середня школа була платною: вчилися тільки ті, хто прагнув знань. Василеві і його друзям вони пригодилися. Він став згодом талановитим інженером, сестра Катя — вчителькою, Василь Єременко - військовим авіатором, Сашко Голубенко - суднобудівником у Миколаєві... Пізно ввечері Василь засвічував газову лампу (чомусь запам'яталось: зі склом № 12) і брався до уроків. Коли він креслив на зробленій батьком дошці, то за цим можна було спостерігати тільки здалека. Для нас усіх він був взірцем у ставленні до навчання. Півграмотні батьки нічим не могли підтримати прагнення дітей до науки, хіба що словом «учись» та майже святоблним ставленням до науки. Ми завжди знали: яка б робота на господарстві не була, нас ніколи не відірвуть від уроків. Не дивно, що в такій атмосфері я вже в п'ятирічному віці читав газети і знав напам'ять багато віршів.

Батько повертався додому ще пізніше. Він знімав бруска плетеного кошика, перекинутого через плече, виїмав звідтіля хліб, газету, інколи горіхи, і майже завжди вугілля для груби.

Пізня вечеря, після якої усі вкладаються спати. Накраще спалося па долівці. Перед тим заносили солом'яни куль, покривали його рядниною, солома шурхотіла, батькі кожух додавав тепла, і снилися химерні кольорові сни.

...Якось зранку приїхала матирина-молодша сестра Н на. Вона з'явилася наче з іншого світу. У тонкому чорном пальто поверх квітчастої сукні, в туфлях на підборах, при везла у валізі різне наччння: дітям цукерки і печаль для ма тері й діда. У неї знову не ладилося з чоловіком Сергіє Вони побралися з ним у Німеччині, куди були вивезені п роботу під час війни. Важко було знайти гарнішу пару. Тітка Ніна була справжньою красунею: її обличчя з правильними класичними рисами було обрамлене густою темно косою. Собою струнка, вдача врівноважена, посмішка бліс куча і ще знання німецької мови, якого вона майже ніколи не демонструвала. До пари їй був і Сергій. Механік, слюсар він одного разу зробив для діда такого складеного ножа, ще дід дорожив ним до останньої хвилини. Але Сергій мав слабкість: любив горілку і не обминав жінок.

А може вони його бо в післявоєнний час чоловіків, зрозуміло, не вистачало Он і в нашому селі чи не кожен двір був без господаря Врешті, не це було важливо. У той день, коли красуня тітка до нас приїхала і я вперше познайомився з нею, їй ще не було тридцяти років. Тоді вона в черговий раз зробила спробу порвати з Сергієм і все співала: «Каким ты был, таким ты и остался...». Життя у тітки Ніни так і не склалося. Вона працювала агрономом-землевпорядником на цю кроком- бінатах Київщини, не мала постійного житла, й ота невлаштованість призвела до того, що двох своїх дітей — Валентина, молодшого від мене па рік, і невмовля Люду — врешті- решт привезла до нас. І ми кілька років прожили однієї сім'єю — товклись, мирилися, бідували — не бідували, жили, як усі. Батько в душі ремствував, але мовчав.

Одного разу тітка забрала дітей до себе. А невдовзі моїд батька відрядили на Рокитнянський цукрозавод. Звідтіля він і заїхав у польовий «носолок», де мала кімнату тітка. Пізніше розповідав удома: «Добрався туди я пізно. Майже вночі. А там пустка така, дворів від сили двадцять. Показані, де живе Ніна. У вінах світилося. Заглядаю крізь шибку — гидять малі па долівці, дістають щось з макітерки і вечерянні. Ніна десь у Білоцерківському районі». Наступного тижня наші двоюрідні знову жили з нами.

Минуть роки. Залишивши на знаменитих золотих копі мських копальнях здоров'я, повернеться в Україну Серпи. Аби сказати своїй Ніні, що одну її він і мав за жінку: псі решта — то таке... Тітка приїде з Києва і купить покинуту в селі хатину. Звідтіля її і винесуть на найвище місце па цвинтарі. До своїх. І ось порівняно недавно дочка її, Люда, продала в Києві квартиру, накупила матеріалів і мало не самотужки ліпить своє гніздо там, де колись прожила останні дні її мати. Ось така історія — звичайна, але яка ж драматична у цій своїй житейській прозаїчності.

Мені приснилась мати молодю...

Розкажіть про ваш режим дня. Коротко.

Піднімаюсь о п'ятій сорок п'ять. Годину веслю або бігаю. Льодяний душ. О восьмій - вже на роботі. Завершую близько півночі. П'ятнадцять хвилин дрімаю в машині. Спати кладуся вдома, як правило, о першій ночі. Так щодня. В суботу й неділю, якщо не їду у відрядження, відпочиваю па годину довше. Разів два па тиждень пливу по кілометру в басейні. За часом це виходить по 26-27 хвилин.

— Вам спи сняться?

— Майже ніколи. А що?

— Це недобре. У вас очі загнаного звіра. Я спробую вам допомогти.

— Він просить видихати з зусиллям і стогоном й уявляти себе малим, зовсім малим:

— Вслухайтесь у музику.

Протяжна і водночас ритмічна мелодія нагадує якіс африканські мотиви. Звуки ударних інструментів здаються; до болю знайомими — наче мама кинула па долівці в'язанку щойно принесених знадвору, ще сирих дров. Тепе] вона вкидає по одному полінецьві у підпиччя. Дзенькнув ба п'ячок, грюкнули одне об одне рогачилна...

– На вас падає промінь. Ви його відчуваєте? Де?

– Так. У грудях. Я відчуваю світло у грудях.

– Це дивиться матір. Ви її бачите?

Мовчу. Я бачу матір молодю. Ніколи не замислювався над тим, що народила мене, свого п'ятого сина, маючи три дцять два роки. Молода мама... Її погляд наче обгортає мене, прикриває чимось теплим і затишним, а руки омивають голову. Бачу пелюшки, руді від череди. Маги завжди купала дітей у череді — помагає від золотухи та інших хвороб. Я справді це бачу - щербаті дерев'яні ночви... Відчуваю тісноту пеленаиня, від якої пробуваю вивільнитися. А вона моголаджує рукою ряднину, перевіряючи, чи на місці тут металеві шпилька — від пристріту. Чую щебетання сусідки Ольги що схилилася над ліжком:

А хто це тут лежить? А кого це ви купили? Агу-у! Дивися, Ганю, він усміхається...

Мати підходить і ще гладить рукою ряднину шпилька на місці — дитину не зурочать:

Нехай лежить — засне ось-ось. Спи, Сашик, спи.

Сплю. Мене заколисують затишні хатні звуки — материна хода — від печі до столу; стишені аж до шепоту голоси Віктора й Анатолія; гуготіння діда до них: «Причиняйте ж бо двері!»; брязкання мідної кварти об відро з водою.

Мені приснилась мати молодю

І пісня та, про пару голубів.

Немов вони схилились над водою,

І голуб щось голубці туркотів.

А потім облетів навколо вишні,

Повів її в весняний верболіз.

Ще травень цвів безпечно і розкішно.

І я прокинувся... Від розпачу і сліз.

Це написалося незадовго до того, як матері не стало.

Мама рідко співала. Але одну пісню, ту, де «сидить голуб па дубочку, а голубка — на вишні...», дуже любила. Здавалося, мама жила в тій пісні. Мелодія пливла з її грудей м'яко і сумно, а мати крадькома втирала сльозу. Той мій сон, він гаки сповнився...

Думаю, мати не була щасливою в заміжжі. Її, шістнадцятирічну, дід віддав за мого батька, що був тринадцятьма роками старший, лише тому, що приглянувся він своєму майбутньому тестеві майстровитістю, поважним виглядом і віком. Та ще тим, що горілки не пив. Дід сам оженився аж V тридцять три роки, щоб, як казав сам, «не плодить злиднів». Мати попросту не набавилася своїм дитинством, не натішилася юністю. Втім, яке дитинство в сироти? Мої бабуня, мамині мати себто, померли рано. При пологах, коли народилась молодша дочка Ніна. То моя мати, шестилітка годі, перейняла на себе усі хатні клопоти. Дід незадовго оженився вдруге. Але ані мати, ані тітка Ніна на мачуху не нарікали — казали, що добра була жінка. Своїх дітей не мані, то згодом і коло маминих та тітчиних помагала. Внуків гляділа, як рідних. Я її не пам'ятаю, хіба з розповідей.

Малі Ганя і Ніна з дитинства одна за одною готові в воду були скочити. А ще з ними двоюрідна сестра дуже близькою була. Звали її Явдохою і жила вона акурат біля нас — хвіртка в хвіртку. Явдоха говірка, весела дівчина. І відважна, бо — під захистом братів. Іван та Володимир «кривдити сестру не дозволили б нікому».

Село тоді від громадянської очухувалося. Життя потроху приходило до норми. Дід наш мав город під горою. Город доходив аж до левади, так само дідової (а яблука та і руші, що там росли, вже навіть я пам'ятаю). Поряд лежав пуг із копанкою, в якій восени вимочували коноплі і цілий рік прали білизну та відбілювали полотна сільські дівчата і молодиці. Саму гору називали Воронівською (від — братів Вороних). Майже кожна сім'я мала свою леваду, то ж ще и мер багато хто пам'ятає, де чия була. Так вони досі й називаються за прізвищами господарів — Дедикова, Куряча, І лрасюкова, Явтухова, Голубенківська... Левади відмежовувалися ровами, обсадженими липами та черешнями. Закрите з усіх боків пагорбами, село зеленіло садами, вигонами, тростями спориша та подорожника. У ті часи селяни ще не знали, що то значить шукати кращої долі десь далеко від дому. Мешкали великими родинами, молоді багато було, а відтак — і пісень та танців, та веселощів. Мій дід на вечорницях не грав. Але весілля без його гармонії не обходилося. А як погоджувався, бувало, зі своїм гуртом троїстих музик десь па чужому селі на весіллі грати, то для того села це велика честь і подія була. Музики — дядько Клим (бубон) і

дядько Сак (скрипка) — збиралися у пас. Дід брав ноту «ля» на гармонії і під такий ось камертон настроював дядько Сак свою скрипку. Збиралися без поспіху. Бувало, настроюють, настроюють, а потім як утнуть гопака — хата ходором ходить, аж вогонь у печі роздмухується, згадувала мати. Інколи під настрої дід ішов на леваду і грав для душі. Чути було його музику над лугом та річкою аж у сусідній Кислівці.

Років через сімнадцять по смерті діда, ремонтуючи дах, я надібав на горищі дерев'яну скриньку з гармонією. Заніс до хати. А вранці, коли мати готувала сніданок, згадав про дідові уроки.

*Дідову гармонію знайшов
Та й повів, невміючи, старанно.
Хочеться заграти про любов,
А вона співає про страждання.
Відпускаю сам собі гріхи,
Босоніж біжу під осоки,
Повертають стомлені міхи
Із дитинства дивні перебори.
Невловимо пахне чебрецем,
В хаті, як при дідові неначе.
...Бідна мати, до вогня лицем
Біля печі нахилившись, плаче.*

Після того до дідового інструменту не торкався ніколи.

Дідова гармонія це особлива історія. Він купив її ще на шахті, на замовлення. Мала вона своє посвідчення і значилося в ньому, що виготовлена в майстерні «двора єго імператорського величства». Знаменитий був інструмент. Дві війни пережив у землю закопаним. Передбачливий дід мав запасну гармонію, не «венського строя», а звичайну «хромку». То ж коли білі, зелені чи червоні, що приходили в село по черзі, посилали за гармонією, дід вилазив на гоїш ще і виймав запасну, мотузком обв'язану.

- Ти що, брат, казали в тебе гармошка нова, а тут барахло якесь...
- То ж коли я був молодий — і вона молода була. А тепер ось...

Дід розводив руками, вдаючи старшого, ніж був насправді. А сам мав неповних шістдесят літ.

Величезний наш двір був розгороджений низеньким і ином па дві частини — господарську і «чисту». На тій, іругій, вибілювали полотна, сушили прання. Це була вотчина сестер. А коло господарства — коня, корови, курей з приплодом було кому ходити.

Ніна ретельно вчилася і ходила до школи щодня. А старшій, мамі моїй себто, батько вже після другого класу сказав: «Твоя наука — хазяйство». Сльози не помогли.

Мамине дівування отож закінчилося, не розпочавшись. Уже у двадцять дев'ятому році народила вона первістка — Леонтія, мого найстаршого брата. Ще через три роки прийшов на світ Василь. Життя старшого хлопчика, що був дуже кмітливий і розумний, обірвав трагічний випадок у школі, обірвався дзвінок і впав дитині на голову. Так не стало у нашій сім'ї старшого сина.

Я знайшов дідові щоденники і прочитав у них про тридцять третій рік: «Був страшний голод. Люди людей їли».

Село вимерло наполовину. Сім'ю нашу рятувала корова і батькова праця. Дід, і так небалакучий, замкнувся ще більше не міг він змиритися з тим, що урядують у селі люди нешановані. До колгоспу дід вступив лише для того, аби підгодовувати свою кобилу Кару, котру забрали з двору в час колективізації. Дід ще довго зі стогоном згадував, як кобила минула у тридцять третьому: запалилася па боронуванні, а ні і молота її водою прямо з криниці напоїла...»

Не раз, пробуючи збагнути суть перемін в українському селі в двадцяті — тридцяті роки, я повертався до таких жити у моїй пам'яті спогадів діда, матері, односельців. Наше село Буда було особливим. І особливість його полягала в тому, що майже не було безземельних. Але не було й наймитів.

Уже в сусідній Кислівці, де й дворів було більше, і лева бракувало, і більше землі державі належало, видно було рі; ницію в достатках між людьми. Подібне спостерігалось в б гатях селах повіту. Гасло «Земля — селянам» люди зрозуміли дослівно. Революційна пропаганда виявилася непотрібною. Вони самі робили свою революцію, не знаюч про партійні заміри.

Подальше десятиліття призвело до неминучого майно вого розшарування, в тім числі й стосовно володіння зем лею. Процес укрупнення господарств розпочався з сімейних господарок. Батьки намагалися не відділяти дорослих дітей Але продуктивність таких господарств мала певну межу, Багато залежало й від того, скільки народжувалося в родині синів, а скільки — дочок, якого були віку діти, якого здо ров'я, чи була у дворі робоча худоба і т. д. Укрупнення зе мельних площ було неминуче і цей процес відбувся б са собою, без колективізації. Він пішов би іншим шляхом еволюційним, супроводжуючись індустріалізацією, спеціалі зацією та кооперацією виробництв і послуг. І призвів би, звичайно ж, до урбанізації.

Відбулося ж натомість укрупнення штучне і приско репе. Воно виявилось трагічним. Драма українського села полягала і в тому, що в багатьох

місцях ця нова революція робилася руками тих, кому при еволюційному розвитку треба було б село залишити. Вони керувалися заздрістю до заможніших односельців. І та заздрість стала теж рушійною силою на зразок гасла «Земля — селянам».

Кажу так, бо односельці мої ніколи не висловлювали претензій до комуністів, не говорили про якусь організовуючу силу партії. Вона, ця сила, була у тому ж таки селі, де на початок колективізації ще не було жодного партійця. Сусіди Володь і Улита, Гнат Курка з «того» кутка, віє кілька земляків — ото і весь актив, що діяв радикально і досить безцеремонно.

...Йдучи з вигону додому, дід відчув щось недобре. Біля наших воріт стояли двоє. Ще один — біля криниці. «Я в повітці винайшла бика», — гукала з хліва Улита. Минулорічне теля тут же забрали і відвели на колгоспну ферму. Дід цього ніколи не забув. Уже по багатьох роках, десь у шістдесятих, баба Улита прийшла до моєї матері щось позичити здається банки, бо її старий занедужав. Дід почув її голос, різко повернув голову і, наче продовжуючи суперечку тридцятирічної давності, до себе буркнув: «А ти *його* (бика, і себто) туди поставила?».

Колгоспи в селі починалися зі страху і недовіри, з кривди, і трагічних кривавих подій, з людських жертв. Страшний голод, напевно, теж був наслідком колективізації, а судячи і тепер відомої інформації, і — наслідком державної політики щодо селянства взагалі і українського, зокрема. Звідкись же взяв батько фразу тих часів, яка нібито Сталіну належала: «Голод не тетка — заставить работать». Окрім того не можна забувати і про великий неврожай, що не дав людям вижити зі своїх городів. У тридцять другому практично не було що збирати ні з хлібів, ні з городини.

Чи могла держава зарадити біді? Мабуть, могла. Напевно могла. Але традиції захисту своїх громадян вона, як і дореволюційна Росія, не мала. Вектор підтримки, захисту мав, зворотній напрям — не до села, а навпаки. Відрізане під гніту, знекровлене, село центральної України вимирало Діалектичний стрибок суспільства селянського у суспільство нової якості відбувався надто трагічно. І так хотілося б, аби ті, хто сьогодні самотужки чи з чужинецької підказки хоче повторити пройдене, розуміли всю трагічність, такого шляху.

Вчитуюсь у ностальгічні рядки моєї землячки, американської письменниці Докії Гуменної і разом з нею бачу зелені садиби чи то Розкішної Ставищенського району, чи Жашкова, чи моєї Буди, і так само манить мене росяна стежка в лузі, де з калини та верболозу можна вмитися аж сивою росою. І чую, як долиною хтось виводить-тужить: «Та-а-м Василько сіно косить...». Робота здається неважкою, нікуди не треба зриватися, живеш між своїми...

Такі враження збереглися в діаспори попередньої хвилі. Такою вони хотіли б знайти Україну й тепер. Але «мертве зроду не вертається», — казали колись у моєму дитинстві сільські **пастушки**, коли сперечалися між собою за програну чи віддаровану річ. Не повернеться і така Україна. Басу її сучасною, модерною державою, з упорядкованим селом. А плетені перелази і всі інші милі серцю деталі, що спогадом болять, нехай залишається у піснях.

Рани, нанесені селу на початку тридцятих років, рубцювалися важко. Образа в тих, хто не сприйняв колгоспі залишилася назавжди. У числі таких був і мій дід. «Гуртове чортове», — не раз повторював він, і та його примовка була оцінкою того, що він бачив і переживав. До колгоспу п роботу дід все ж ходив років до сімдесяти, виробляючи по три мінімуми трудоднів. Але до кінця життя так і не зміг рився з втратою своєї господарської незалежності. Мати су перечила діду, в колгоспі їй було легше. Може і тому, щ була молода. А може через те, що праця в гурті допомагал їй пережити втрату старшого сина. Мати трудилася і на тоці, і в ланці. Не раз їхали вони — молоді жінки, дівчата возом у степ і співали, співали... А вже перед війною, розповідала, люди відчули полегшення: зароблене зерно розвозил по дворах безтарками.

У тридцять дев'ятому мати народила Анатолія. Сім'я відкупила у двояюрідних хату, почала обживатися на новому обійсті. Добре, що було воно зовсім поряд з колишнім родинним гніздом — якихось сорок метрів до діда. Навіть воду брали з однієї криниці.

Війна перекреслила всі плани і сподівання. Село принишкло, затаїлося. Чоловіків забрали у кілька призовів. Кого не встигли — у сорок четвертому. Німці стояли у Буді кілька разів. Під кінець літа сорок першого і під час Корсунь-Шевченківської операції. Тоді село переходило з рук у руки, і братські могили хлопців з Васильківщини залишалися у молодому сосняку та на цвинтарі. Німців ховали там, де знаходили, — під деревами, на обніжках, у левадах.

Батько мав «білий білет» через глухоту, котру заробив ще хлопчаком, будучи підмайстром у бляхаря-котельника. У молодості він глухоти своєї соромився дуже, тож більше мовчав. А в старшому віці так він мені й запам'ятався з долонею, завжди приставленою до вуха.

- Що ти сказав? Говори голосніше!
- Мати казали — обідати йдіть.
- Що?
- Обідать!
- То так і кажи. Ось рамку дочищу, тоді...

Це означало, що незадовго гукать доведеться знову.

Влітку сорок першого народився Віктор. А середини питоного високосного сорок четвертого прийшов на світ і я. Якраз перед тим йшли бої за село. Один наш танк німці на Церковній горі (саме навпроти розбитої церкви) підбили. Сталося це на Різдво. Танкова рота зайшла в село і дід зі своїм товаришем Іваном Бондаренком провів ярами та лісом роту в Луку.

Кажу командіру, — розповідав потім дід, — давай під Косякову гору я злізу — легше машині буде. А він — «сіді, дед» і закрився люком. А воно ж, бісової чуми стерво, як поперло на гору — я ледь не зірвався. Вигадає ж таке людина.

Провідники повернулися пізно вночі, і в крайній хаті довідалися, що в селі — знову німці. Люди ж думали, що наші назавжди вернулися. А це, власне, був передовий загін, що прориваючись на Корсунь, відірвався від своїх. Танкістів у Луці всіх знищили зайшли фашисти.

Сільраду в селі відкрили аж наприкінці лютого, тож новонародженого мене 29-тим числом і записали. А ім'я Віктор знайшов. Вій на печі лежав, коли мене купали.

– Як хлопчика назвемо? — запитала мати.

– Нехай буде Ліксандром, — поважно мовив мій брат.

Г'мя це, мабуть, від діда почув. Дід так позаочі мого батька називав.

У сорок сьомому знову був голод. Може, не такий жахливий як у тридцять третьому, але теж тяжкий. Держава виявилася неспроможною захистити селян. Перекопаний жодних політичних підтекстів для «організації» голоду не було. Йшла відбудова господарства. Люди намагалися вибратися з землянок — ліпили такі-сякі хатини. Бо ж навіть у нашому селі уціліло менше десятка селянських домівок, тих, що залізом були накриті. Решта згоріли. Тепер люди пробували будувати хоч якісь будинки. Одначе в голодівку і ці роботи згорталися. Хто міг, добирався на «Западну», аби виміняти харчі. Поїздки були небезпечні, бо за кілька кілограмів борошна можна було накласти головою. У кращому випадку, позбутися усього, що при собі мав. Поїздів не вистачало, тож згадали практику їждження на дахах вагонів.

Держава лише через п'ятнадцять років, у шістдесят третьому вперше спромоглася не допустити голоду. Тоді теж не вродило. Пригадую, я вже як студент-практикант жнивував на Полтавщині. Зерна зібрали стільки, як посіяли. Пекли хліб навпіл з горохом. Щастя, що цілина вже освоєна була. І натяком па відлигу звучала фраза з реприз Штепселя й Тарапуньки: «Щоб не доводилось ні вам, ні нам їсти хліб з горохом пополам». У сорок сьомому такого «вільнодумства» не можна було навіть уявити.

Згадую сорок сьомий і через батькового брата — дядька Гришу, що вернувся з полону та трудармії і замешкав у нас Так само, як батько, він влаштувався в столярній майстер» на заводі. Там здебільшого й почував. Характер мав крутні як це інколи буває в людей, в котрих життя не склалося. Довійни дядько не встиг закінчити технікум, а після неї по значка «полон» не давала можливості, так би мовити, себе зреалізувати. Кмітливий, добрий майстер, він, однак, мож аж надто безапеляційний був на роботі. А вдома до нас - дошкульний. Хоча з іншого боку, скільки пам'ятаю, завжди по вихідних сидів з дратвою і шилом коло наших чобіт, латаючи, підбиваючи, аби діти мали в що взутися.

— Дать би тобі цією халявою, щоб аж вигоріло! Як це можна за тиждень латку протерти та каблук так злизать! – нарікав, але робив.

Знав би він, з якою заздрістю дивився я на чоботиська котрими однокласник Володь з'їжджав з Гражданської гори по ковзанці аж до кринички. А мої кирзачі, підбиті кожемі том, лише на льоді й могли з Володиними зрівнятися. І всс ж була одна річ, яка пом'якшувала дядькове серце. Це наші відмінне навчання. Усе, що стосувалося науки, дядько дуже поважав.

Мати ж сердилася, коли він нам гостро вичитував. Все казала: «Матимете своїх дітей, тоді побачите, якими вони повинні бути». Вона як у воду дивилася. За якийсь час наш чоботар дядько зійшовся з удовицею, то все нарікав на дочку: «Не слухає, коза...»

Спогади мого дитинства таки найбільше пов'язані з мамою. Може тому, що бачив, як їй доводиться тяжко. Сім чоловіків у домі та ще двоє сестриних дітей. Усе на її руки - зварити, випрати, вибілити полотна, прясти... А ще городи: той, що біля хати, і той, на леваді. А там жито, пшениця коноплі... З ранньої весни до пізньої осені кожному грудку землі пальцями перебрати. А в хліві — корова, теля, поросята, кури з качками. Та ще й робота основна на ланці колгоспній. За таких клопотів не дивина постарітися у сорок років. Скільки разів бачив таку картину: тісна кухня, блимає каганець, аби відро з водою можна було надибати, сплять діти, стогне мама, звівши з печі праву руку.

- Що з вами, мамо?
- Нічого. Руку крутить.
- То підійміть її на подушку.
- Нехай. Гак легше. Подай води...

Або така картина. Зимовий вечір. Хлопці обирають і на завтра. Треба начистити повну дійницю, аби вистачило. Мати лущить кукурудзу. Їй помагають батько з дідом, роблячи в качанах борозни спеціально

сконструйованою дядьком чистилкою, що має вигляд металеві пластин з зубастим отвором для качана.

Мамині ранки починалися ще глухої ночі. Треба було випровадити батька до праці. А робочий день на заводі розпочинався о сьомій. Спізнення — кримінальний злочин. Тож виходити з дому треба було о п'ятій, взимку ще раніше. Мати мусила встати до четвертої розтопити піч та приготувати сніданок. Нас будили смачні занахи і ми, ледве дочекавшись, коли батько вийде з хати, зіскакували з постелі і - до столу. Лише згодом, коли я вже мав своїх дітей, збагнув, чому мати завжди готувала їжі більше, ніж вистачало для батька. Або чому батько ваксував забуті не раз нами, хоч і привченими до порядку, невичищені чоботи.

Не раз якась дрібна деталь, як ось сторінка відривного календаря чи репродукція Шишкіна нагадає мені дитинство, і я так ясно бачу усе, що тоді відбувалося у нашій хаті, неначе це діяло вчора. І пам'ять змальовує образ Богородиці на покуті, що видається мені чомусь дуже схожою з лиця до тітки Ніни, і освітлене полум'ям з печі обличчя мами. Вона босими ногами виминає конопляну мичку після терниці. Такою я запам'ятав маму найбільше — біля вогню, що був наче джерелом тепла нашої родини. Вогонь в печі і мати.

Якось на світанку заходить сусідка Ольга:

— Позичте вопои піч розтопити.

Мати вигрібає жар, насилає у покришку:

— Прикрити б чимось.

— Та ні, надворі тихо. Снігу ще звечора насипало. Зустріла Ївгу коло криниці. Вона її каже: «У Ганни Морозихи вже світиться — значить скоро й світати буде».

Себе добре пам'ятаю вже року з сорок сьомого. Сиджу зав'язаний материною хусткою, на перевернутому баня. Дивлюся, як хлопці картоплю чистять. Ділить завдання Василь. Толі - чотириста штук (а картопля, наче біб, дрібна) як старшому. Віті — двісті. А собі відбирає найбільшу — усього п'ятдесят, бо ж у нього велика — одна за п'ять. До того ж йому ще за дровами йти.

Літньої недільної днини на Зелені свята мати вперше взяла мене з собою у Кислівку до хрещеної. Я в червоній квітчастій сорочці, в штанцях на шлейці, густа над річкою трава лоскоче босі ступні. Йдемо широкою стежкою, що прямо від річки круто в'ється вгору і добігає аж до самої відкритої сонцю хати (наша — в тіні). На обніжку — криниця і воду тут набирають не так, як у нас, не корбою, а ключем. За криницею — індик. Пір'я настовбурчив, гелготить, наче не я, а він злякався.

— Не бійся, — усміхається мама і бере мене за руку. А я все оглядаюся, чи це вперше побачене страховисько, бува, не біжить за мною.

У хрещеної — тітки Явдохи дуже гарно і цікаво. І трохи лячно, хоч собака й прив'язаний. У ямі, коли дивитися довго аж очі призвичаються. Можна помітити нори з яких вилазять пухнасті кролі і їх маленькі діти. Таке теж бачу вперше. А за хатою!.. Крута гора вся в грушках і яблунях ще ліщиною поросла. Зі мною тримаються, як з рівним, навіть тітчині діти, що набагато мтарші, хоча в очах, як і в самої хрещеної — смішинки миготять. Хрещена колись після заміжжя, засткдила ноги — пізньої осені вимочувала з ланкою коноплі. І відкрилися рани на литках. Вони не гояться і вона ходить важко. А від дядька Василя, від усієї його одежі — запах такий неприємний. Він здогадався, що я матері про це кажу, і до мене:

— Це ліки, Сашко, карболка. Корів я лікую. Он бачиш шприц. Ним уколи роблю.

Що таке уколи я не знаю, але голка в шприці виглядає страшнувато.

Хрещена частує горіхами і пиріжками. Те друге мені не в новину, а ось волоські горіхи... Хрещена передає ще й для хлопців, і я накладаю в кошик (чи ж можна ще?) та собі за пазуху — а ну ж хлопці вдома вже не дадуть.

Вертаємо.

— Мамо, а чому у нас — Сашко і в них, у нас — Толя і у них так само?

— Та так назвали.

— А індик, мамо, кусає?

— Не кожен. Але яскравого не любить.

Це я запам'ятав .

...Дядько Тимохтей віз продавати поросята на базар. Тож і мене взяли. Балакуча тітка Марія цілу дорогу щось оповідала. Під гору, де дорога звивиста, зійшли з воза аби коням легше. А на вершку гори стали й оглянулися. Який гарний світ! Левади збігають аж до хат, а далі луки, верболози, ще далі синіє ліс і знову хати біліють.

Що це за село ? — питаюся у мами, що теж задивилася у далечінь, наче забувши про свої базарні клопоти.

Це Степок. Туди — далеко.

А далі що?

Бовкун, Ольшаниця. В Ольшаниці поїзд ходить.

А де паша хата?

Її не видно за ясенами. Он бачиш, дерева густо ростуть?...

Під'їжджає дядько з возом. Сідаємо. Добре їхати, спустивши ноги з полудрабка, вимахуючи ними так, аби дістати навіть колоски на полі. Жито половіє, а шлях стелиться далеко-далеко. Здається, на край світу.

Ківшовата велика. Це тобі не наш хутірець. Ближче до центру вулиці навіть вимощені каменем. Трясе на возі аж поросята пищать. А на базарі люду! Все гуде, виблискує. Очі розбігаються. Боюся попуститися мами, а над усім цим пече полудневе сонце. Мати шукає гончарний ряд. А тут товару навезли з Дибенець мало не на півбазару. Мати вибрала макітру, глечик, горня, кілька покришок та поливані чашки. Я випросив ложку-кацапку (круглу з намальованою всередині ластівкою). Купили ще солодких мальованих **пряників**, що мали форму коників на паличках та кілька довгих цукерок.

А в дядька Тимохтея поросята не йдуть і край. Через це він сердиться на тітку Марію, а вона на нього. Мати вирішує, що підемо пішки. Якраз і люди збираються. Отож ідемо. Дорога додому здається безконечною. Я прошуся на руки, а мати на кошовку показує - мовляв, як же я тебе візьму. У левадах прохолодніше. Подекуди навіть видно калюжі від учорашнього дощу. Підкочую штанці, бредемо. Вода тепла, а трава у ній пружна, лоскоче.

...На Покрову в нас храмовий празник і щороку приходять гості. Баби, тітки, хрещена з дядьком Дідова наука не сидіти в хаті, коли дорослі за столом, спрацьовує лише частково. Ми з Віктором шастаємо туди сюди то пиріжки виносимо, то горіхи, то вуха розпускаємо послухань, про що балакають. А говорять про те, що трудодень тепер буде, голова сказав, по 26 копійок А Буду з Кислівкою напевно об'єднають в один колгосп. Обличчя стурбовані як воно буде? З нинішнього року, фінагент попередній, треба буде здавати шкури зі свиней і худоби, а фруктові дерева - переписати. Також описувати будуть цибулю і часник. За столом сидять у великій кімнаті. Стіл розвернули так, аби можна було до ліжка приставити, стіл батько доточив дошками — є де сидіти. Внесли ще лавки.

Чарки ось повигадували, обзивається дід, колись однією всю свадьбу обходили.

Еге ж, і однієї карафінки горілки вистачало, додає баба Палажка, — як Наталка за Андрея виходила, то однією карафінкою обійшлися. Та ще буряків напекли.

Карафінка — півторалітрова пляшка, закрита скляним корком — стоїть і в нас на столі. У ній дідова самогонка, яку він робить особливо, бо має причандалля - казан і труби з латунних артилерійських гільз.

Я примостився на ліжку за материною спиною і спостерігаю, як хто п'є. «Дай Боже!» це баба Сарафина. Поставила чарку. Тепер без поспіху, поважно

бере ложку і зачерпує страви. Бабу ж Параску треба припрошувати. Вона довго віднекується, мовляв, скуштувала вже... Врешті-решт погоджується надпити ще трохи, хіба ковток: «Дай Боже здоров'я всім». Бабу ж Палажку силувати не треба. Вона по-чоловічому якось бере в руку чарку, надпиває до половини і ставить на стіл. Далі чаркуватиметься, але пити не буде. Хрещеній і зовсім не можна. То вона все кепкує, що перед тим, як іти, вже з Василем цілу пляшку випили. Мовляв, причина є до вуст і краплини не брати. Дядько Василь морщить дрібне своє обличчя, але допиває до дна. Дядько Гриша взагалі не вживає, а батько — трохи, після того, як щось з'їсть. Дід лише куштує, неначе перевіряє свій продукт. А мати сидить скраєчку та все бігає від столу до печі — подає, підносить.

— Їжте, гості, однаково — пропало, — піджартує хрещена, у якої на всі випадки життя приповідка знайдеться.

Найбільше дістається від неї дядькові Василеві. А він, знаючи жінчину вдачу, і сам кепкує над собою, підігруючи їй. Усі знають, що хрещена з дядьком Василем гарно живуть. Не раз у них в гостях вона почастунок подасть та все жартує: «Чого придивляєтеся, то не муха в борщі, це павук. У хаті не метено, отож завелися».

Насправді ж чистота у них ідеальна. Долівка в кухні осокою та м'ятою притрушена. В однім покої навіть підлога є. Ліжко накрите білим, і на ньому — гора подушок аж під образи.

За столом співають. Хрещена починає перша:

Я в неділю п'ю, п'ю,

В понеділок сплю, сплю,

А в вівторок снопів сорок пшениченьки жну.

Голос у неї багатий, соковитий. Тітка Оляна вторить. А далі підхоплюють усі решта... Пісні різні — веселі і сумні. І про хлопців, і про шаблю гостру, і про лиху свекруху та молоду Катерину — скільки тих пісень переспівано у нашій хаті! У тій самій, де рідні люди, де любов не напоказ, а від серця, де мамина ласка навіть у повітрі, де рушники на рамах з зашкеленими фотографіями, де подушок — під образи і перкалева занавіска над грубкою, де з вікна видно ясени і даль аж до зоряного неба.

Запах димокура

І привіз Червоній своїх козачків нашу церкву відбирати, — жінка розповідала швидко і схвильовано про те, як у селі людей пересварили, як двері в храмі вирубували, як був суд і справа дійшла аж до Києва

Вона приїхала з невеличкою села Верба, що коло Дубна на Рівненщині, й оповідала про той самий храм, у якому в 1899 році хрестили мого батька. Разом з нею прибув молодий священик - її зять. Показує мені документи, судові рішення. Обидвоє тримаються гідно, спокійно, хоч хвилювання помітне — все ж у кабінеті Голови парламенту. Беру ті папери, пишу, телефоную, переконую, намагаюсь допомогти. А пізніше виношу з кімнати відпочинку книгу - товсту, в шкіряній палітурці. Фоліантові більше ста років Мені подарував його академік Семиноженко. Священик гортає фоліант: «Це "Часослов", рідкісне видання, і книга чудово збережена».

По-старослов'янськи я трохи можу, і розгону, розповідаю з усмішкою, і пишу на аркуші-вклейці кілька слів для прихожан їхнього храму. Нехай цей «Часослов», якщо можна, у вашій церкві буде.

А з жінкою, що приїхала з Рівненщини, ми, виявляється, і справді родичі. Вона колись писала до мене про це. І таки мала рацію. Навіть з вигляду лоб, очі, говірка — схожа вона до моєї двоюрідної сестри... Обіцяю їм приїхати в село, можливо наступної осені...

Так, уже будучи Головою Верховної Ради, я познайомився з оносельцями мого батька.

Мій батько походив з великої родини. Окрім нього в сім'ї були старші — Семен, Василь і Валентина; І молодші — Григорій та Іван. Дід Леонтій тримав велике господарство ще й сам столярував. Його дружина, себто моя бабуся, була сільською кравчиною. Невідомо, чи жили ще дід з бабою, коли в першу світову батько зі своїми братами і сестрою потрапив на Волгу, в Царицин. Там вони прожили два або навіть три роки. У Царицині батько й отримав посвідчення столяра-модельника «первой руки». Царицин - не Верба — там гомінкі базари, де татари торгували фруктами і кавунами; де показували вистави заїжджі театральні групи, які втекли сюди від непевних революційних часів зі столиці. Через багато років батько не раз згадував царицинські вистави і мугикав трохи не в лад, бо погано чув, пісні, що запам'яталися з тих часів.

Зігнали сім'ю з Волги епідемія тифу і голод. Тяжко пробиралися в Україну. На тих дорогах і загубився назавжди найстарший батьків брат Семен. А Василь зачепився в Самарі, та й так до кінця життя там і прожив.

Здається, в Саратові батько потрапив на баржу з тифозними. Лежав він поміж мертвими і врятувала його доля та досвідчена медсестра. Як вони

знайшлися — Валентина, Григорій та Іван, як зустрілися з батьком у Києві, — невідомо. Знаю лише, що тоді Олександр Мороз-старший влаштувався столяром у республіканському бджолярському господарстві. Але хотілося ближче до землі. А тут трапилася нагода: сестра Валентина зустріла нареченого — свого майбутнього чоловіка Андрія, який чи то походив з Таращанщини, чи то мав якесь інше відношення до тієї округи. Фантазер і мрійник, Андрій і загітував молодих Морозів переїхати в глибинку Київської губернії, на багаті землі, мовляв. Приблизно у 1922-1923 роках батько і розпочав своє майже сорокарічне столярвання на Лучанському цукрозаводі.

То правда, що молоді сприймають здоров'я, як щось само собою зрозуміле, як щось, що їм належить. Та й чи можна ставитися до життя інакше, коли тобі лише за двадцять літ. Але минають роки, і побут, клопоти, проблеми притуплюють це неповторне почуття молодості, почуття, яке згодом, можливо, буде втрачене назавжди. Рятуючи сім'ю від злиднів — бо ж був тепер уже одружений — батько працював і на заводі, і вдома. У нас збереглася стара фотографія: іде батько полем — десь між Будую і Ківшоватою. Постаць трохи похилена, чоботи в снігу, шапка опущена, на плечі — кошовка. Як точно цей знімок зафіксував його життя — просте, чесне, трудове.

Смерть старшого сину, який, як я уже згадував, загинув безглуздо і трагічно, ніби прибила батька. І без того неговіркий, він зовсім замовк. На роботі ходив сновидою, а прийшовши в село, не додому поспішав — на цвинтар. Там сидів довго, аж поки не смеркалося і поки мати не приходила за ним. Батько був у такому стані, що треба було негайно щось робити. Хтось порадив піти до заво; профкому... Так у 1938 році батька відправили у сан Майже через шістьдесят років після того, будучи вперше в Криму, довелося мені навідатися туди, де чивав батько. Фасад санаторію, кинариси і пальми ж, що і на старій фотографії, на якій місцевий фо зафіксував групу відпочиваючих оксамитового сезону дцять восьмого року. А розповідей про той відпочино: вже ми від батька наслухалися. Найбільшою сенсацією: те, що набрав він ваги аж вісім кілограмів.

– Що ж ви там їли? — запитували ми у батька.

– А те, що давали. Лише я ніяк не міг звикнути можна щодня їсти стільки, скільки захочеш. Кажу офі ці: «Сестриця, можна ще порцію манної каші?». І знаєте вона приносить.

Для людей, що живуть у раз і назавжди встановлюю порядку, кожна подія, що винадає з того одноманітного перебігу буднів, ділить життя на «до» і «після» неї. Щось подібне було і з батьковим «санаторієм». Один раз за все життя він нічого не робив, ходив у кіно, чого більше ніде не повторилося, слухав цікавих людей, досхочу їв у просторій світлій їдальні. Про що можу з

певністю стверджувати - на танцях батько не був, бо увияти собі це важко навіть при дуже розвиненій фантазії.

А далі була війна. Завод під час окупації потроху працював (німці, до речі, і колгоспів не руйнували). Роботи було небагато, але столярну майстерню не закрили. Наглядачем від нової влади був місцевий. Коли, бувало, випивав, зв'язався батькові: «Думаєш, вони хочуть добра Україні? Всіх знищили б, якби тільки Москву взяли. Так і знай, хоч моє діло і копчене».

Тут повинен розповісти про річ, без якої зрозуміти батькову вдачу було б складно. Бджільництво було його чи не найбільшим захопленням у житті. Він знав про бджіл абсолютно все. Навіть сіткою користувався лише під час медогонки та ранньою весною, коли бджоли голодні і тому злі. Хтось йому подарував книжку «Пчеловодство». Але він не мав часу її читати. Зрештою, про все, що стосувалося пасіки, знав і без книжок. Тривале захоплення виробляє в поведінці людини певну систему. Батькове бджільництво і столярство поєднання невипадкове. Вони дуже взаємодіють, бо пасіка потребує інструментів, приладь, і що їх змайструвати може тільки столяр. Батька немає на світі вже років дванадцять, а ми й досі то на горищі, то на підвір'ї, то в погрібнику знаходимо щось потрібне для пасіки: то рамки з послабленими дротинами, то криві ножі, то заготовки вуликів, то димокур... До речі, запах з димокура (паленої вербової порохні) і зараз сприймаю, як щось, що асоціюється із спокоєм і захистом. Так пахло моє дитинство.

Мій батько не був господарем для себе. Такі люди, як чимось нагадують тих самих бджіл у вулику: кожен окремо не значить нічого, але разом, працюючи своєю збагачують усіх. З батьковими бджолами було так само, як з його столяркою. Не порахуєш, у скількох хатах робив він вікна, двері, прості селянські меблі. Робив усе добротню, якісно, з тонкою підгонкою. У нього це називалося «припасувати».

– Піду до Носенка рами подвійні припасую...

Його, так би мовити, виробнича лексика, — це була суміш німецьких, російських, українських слів, що означали назви інструментів — шліхтік, отборнік, рубанок, васервага, і прошивка, кронциркуль. При цьому для власної оселі батько змайстрував лише одне ліжко. Мати все казала: «Він би з дому все пороздавав, якби не дід».

А дід і справді все ніс до двору. Біля хліва під верстаком у нього валялося повно залізничя. Ми не раз пробували у нього виманити щось у школу на металобрухт. «Не чінай! Нехай лежить. В хазяйстві усе потрібне», — відганяв він. «То може хоч каску — вона і так німецька!» «Ти що! Я вже он ручку до неї приготував — буде черпак для сечі. Ідїть з двору, бо і так не дам нічого».

А черпак і справді виявився зручним: дірки від куль дід зоткнув мотузком з вузликами, держак зробив сучкуватий з акації, тож з рук не вивертався. Таким було усе, що він робив грубувате, але надійне.

Міи батько усе збирався будувати хату, щоб стати самостійним. Цікаво, що сам вибір, саме рішення було для нього набагато складнішим, аніж втілення задуманого в життя. У даному випадку спіткнулося на виборі місця. Суперечка зайшла, де будувати. Батько стояв, аби на тому самому місці, де згоріла хата. А дід — ні в яку. «Поки я живий, казав, — ставте стіни навколо цієї хати, котра є. Тут вже криниця готова, погріб, хлів. А там, на городі, де хочете, — занизько».

Мати схилилася до дідової пропозиції, але, знаючи батькову впертість, мовчала. Уже навозили шлаку у двір, а за місце так і не погодилися. Нарешті у шістдесятому році звели стіни. Батько таки наполіг на своєму. Робота була і цікава, і каторжна. Досить згадати, що весь шлак на стіни довелося перевезти тачками з двору на нове обійстя. З тим справилися, в основному, ми з Віктором. Коли ж забивали щити змішаним з розчином шлаком, на поміч кликали односельців. Батько зробив усе добротню, а двері і вікна вистругав з дуба і виставив точно «по отвесу». Однак ми з Віктором коло нової хати працювали недовго: того ж року стали студентами. Мало і Василь з Анатолієм. Перший працював на Буковині, а другий зачепився в Кривому Розі, на тій самій шахті, де колись працював дід. Хату так і не добудували. Не те, що батькової і символічної матеріної пенсії не вистачило і на будівництво, і на підтримку двох студентів. Основна причина полягала в іншому: батько засумував, бо зрозумів, що його діти без цього дому вже обійдуться, а самому пішов вже шістдесят перший рік.

Через чотири роки помер, не доживши до дев'яноста, мій дід. Я тоді вдома лежав зі зламанною на футболі погою. А дід, бачивши мої милиці, думав, що він у лікарні. Він уже не впізнавав ані нас, ані нашої хати.

Мела хурделиця, я плакав, обпершись об причілок хліву. Поряд лежали милиці, а в хаті ридала мати і моя двоюрідна сестра Люда. Дід забрав з собою на той світ частину і нашого світу — ту, яка вже ніколи не повернеться.

Тепер господарство перейшло на батькові руки. Без діда виявилось, що корова, свині, кури вимагають постійної праці. Батько носив їм гичку, кукурудзиння, сіно, проходячи щодня біля зведених стіп недобудованого дому. Тепер уже ми, сипи, пропонували завершити будівництво, але натрапляли на батьків спротив. Якось улітку з Василевої ініціативи ми розклали і почистили приготівлене на перекриття дерево. А батько до нас навіть не підійшов — сидів сам на насіці. То ж ми вирішили не перечити його волі, і зробили з того матеріалу новий хлів біля старої хати, криницю, пересинали погребі. «А стіни,

казав Василь, нехай стоять. Може комусь і знадобляться». І вже в тій новій програмі батько був нам найпершим помічником і радником. А що зі стінами? «Поріжу — і перевезу». З цим наміром він і залишив нас назавжди.

Школяре, школяре, чоло — догори!

Ясного серпневого дня пополудні у нашому дворі мати з бабою Сарафиною в'язали у вінки цибулю. Був другий день по Спасі. Баба принесли стиглих яблук і я хазяйновито напихав їх за пазуху — збирався пасти корову. Цей обов'язок був закріплений за мною вже друге літо. Компанія пастухів тоді була велика, авторитетом для всіх був Вітя Переверза, в котрого вже пробивався басок і котрий до того ж ходив на «кулі», бо під час обстрілу села йому відірвало ногу. Цей його статус, а також вік, не дозволяли опускатися до того, аби самому завертати корів. Для цього були молодші: Митя Білоус, Савка Граждан, Іван Никипорів, Валік Нетребко, Мишко Ткаченко. Ще пасла з нами Віра Гречаникова. Але її Калина все попід обніжками городів ходила. Не стиглувала, як наші корови, і тому Віра трималася трохи окремо.

Так само пасла Соня Бутенкова з хутора. Словом, гурт був немалий — з півтора десятка. До настухів приєднувалися і інші хлопці, що приходили погуляти, покурити, нарвати колгоспного гороху, а то й кавунів. А найголовніше — втекти від домашньої роботи. Я вперше закурив у п'ять років. Затягуючись димом учив мене Віктор Переверза. Сам він вдихав дим і, приказуючи: «Пани їдуть на колясці ще й на возі», — випускав носом.

Завертати корів не в свою чергу було принизливо. Але відробляти у такий спосіб право докурити недопалок, вважалось справою цілком пристойною. Тютюн тримали старші. Дід Віті Переверзи старий Коханець, схожий як дві краплі води на Льва Толстого, садив тютюн на грядці перед самими вікнами, щоб бачити, аби часом хлопці не прочистили. Це не допомагало. Тож Віктор завжди мав готове куриво, або зелені листки, з яких він висушував пасинкований тютюн. Окрім того існував ще легкий, роблений з листків довгуватих. Сушіння тютюну на пасовищі — цілий ритуал. Треба запалити невелике вогнище, накрити його зігнутою бляхою і на ній викласти листки. Цікаво спостерігати, як вони змінюють колір з зеленого на білий, потім жовтий. Найголовніше не спалити, уважно стежачи, щоб залишилося більше зеленуватого. Сухий тютюн розминають, корінці ріжуть дрібно і теж підмішують до курива. Молодшим віддають потерть.

Отож вдихнув і я. Але фрази про панів, що їдуть на колясці, ще й на возі, — не докінчив. Голова закрутилася на слові «коляска», мене занудило, і я

пролежав у траві біля рову до самого вечора. Звідтіля чув я, наче з іншого світу, голоси хлопців, сварку Анатолія з Віктором: «Я казав тобі не можна, він ще малий!». Перед вечором піт уже не вистунав на лобі, але додому приплентався я ледве-ледве.

Так ось напихав я за пазуху яблука, коли заглянув до нас через перелаз симнатичний чоловік у напіввійськовому одязі: темному піджаку і такому ж темносиньому галіфе. За ним стояла дівчина — посильна з сільради. «Можна?» запитав гість. І це, на перший погляд, звичайне запитання, повністю видало в ньому нетутешнього, несільського чоловіка. У нас заходили просто, не питаючись. Казали «Драстуйте» чи «Здорові будьте». Мати, баба і Сарафина запросили гостя. Він підійшов, сів на табурет, оглянув наче двір і сказав: «Я буду вчителем у вашій школі. Звати мене Арійоном Михайловичем. Тепер ходимо по хатах і записуємо дітей. У вас школярі є?»

— Є, — відповіла мати, — і показала на Віктора, що мав іти у третій клас. — А старші ходять у Кислівку та Ківшовату, — продовжувала вона.

Я стояв тихенько і смикав її за рукав.

— Та іще є один школяр, — усміхнулася мати. — Правда, малий.

Вчитель запитав, скільки мені років і чи знаю я букви.

Я відповів, що минуло шість і що вмю читати і писати. А звати мене Сашик — Олександр Олександрович, себто.

— Он як! — зауважив вчитель і казав приходити з братом. «...А там подивимось».

Через багато років Арійон Михайлович написав про мене в районній газеті: «Я думав, що малий прийде на день, та й вернеться догулювати. А він залишився».

Рання осінь, прозоре повітря, нахнуть айстри на клумбах біля школи. На старих яблунях величезні червоні яблука. Дітей так багато, аж мені холоде в грудях від страху. Тримаюся біля сусіда, Володь теж до пертого класу іде. А брат мій, Віктор, кудись зник. Враз задзвенів дзвоник. Гурт завирував, розбігся, а я залишився на ганку сам. У шкільному коридорі було тихо. Я стояв сам, хотілося плакати.

Сашик, а ти чого прийшов? — запитує шкільна прибиральниця Фросьчина Павліна.

— До школи я, у перший клас.

Вона провела мене до кімнати, де вже стояв біля дошки Арійон Михайлович, і де десятки дитячих поглядів спостерігали, як я іду до передостанньої парти.

В одній кімнаті вчився третій і перший клас. Але я ані не бачив, ані не чув, що діялось навколо. Існував тільки вчитель і його слова. Така зосередженість і уважність на уроках тривала ще якісь два роки. Але вже у третьому класі я упіймав себе на чому, що пропустив щось з того, про що казав Арійон Михайлович.

У школі я увійшов в інший світ, який відкривав мені учитель. Я настільки вірив йому, що кожне його слово запам'ятовувалося і западало глибоко в душу. Вчився легко. Був щасливий ще й з того, що живу у найбільшій, наймогутнішій і найкращій країні світу.

- Хто рідніший всіх на світі? — запитує учитель.
- Сталін, — хором відповідає клас.
- Хто, як ясне сонце світить?
- Сталін! — і я теж повторював це з усією щирістю.

Наш молодий учитель (йому було років двадцять п'ять) був педагогом-самородком. Його система стимулювання навчання була, я б сказав, досконала. Він знав, як і до кого підійти, в який спосіб котрого з нас зацікавити навчанням. Мені щастило на учителів. Але цей перший, можливо, зробив для мене найбільше.

На лозах уже жовтіє листя. Вечорами у долині біля хутора, яку навесні завжди заливає вода, бережина покривається холодною росою. Корови скубуть траву поспіхом, а ми їх підганяємо, бо сонце торкнулося вже Таращанського лісу, значить за чверть години стемніє. Через місток, повз маленьку хатину тітки Федори, котра нас щодня лаяла за шкоду, що наробили корови, повз стару березу, коло якої стоїть сип тітки Микола, мій однокласник з таким дивним і немісцевим прізвиськом Седін, танучи потрохи по вуличках і дворах, розходиться череда корів. Аж лишається лише наша. Тай ми удвох з молодшим Володьовим братом Колею. Корова поспішає у хлів до кукурудзиння, спинившись спершу коло діжки з водою, лякливе теля з білим лобом стоїть, наче заблукавши, не на звичному своєму місці. Дід іде прив'язувати корову, оцінюючи заодно, як напаслася. У сінях, вже засинаючи, перегукуються підниклі курчата. Мати кладе у дійницю окраєць хліба, аби почастувати перед доїнням Зорку.

Дні коротшають. Корів уже не приганяють на обід, а пасуть цілий день. Тепер справді по черзі, бо пастухи в школі. За нас наше дід, і виходить це йому не найкраще, бо восени корови стають неслухняними, лізуть у шкоду, б'ються поміж собою, перевіряючи, котра дужча. Господині лають діда позаочі за те, що він повигадував їх коровам негарні клички — зове як не Каргою, то Коцюбою чи Ковганкою, прозиває шкідливих, лаючись своїми незрозумілими

словосполученнями на кшталт «чортової чуми стерво». Ця лайка була найвишуканішим висловом дідового обурення. Далі могла бути лише палиця, частіше всього кинута навздогін, бо встигнути за худобиною дід уже не міг.

У жовтні вся школа збирала жолуді у лісі, які згодом висаджували, здійснюючи сталінський план перетворення природи. До речі, план абсолютно виправданий. Одного такого дня нас відпустили з першого уроку, аби принести з дому відра. Вже з ними ми йшли до лісу пішки кілометрів зо два. Лісник Носенко їхав однокопкою, Арійон Михайлович пхав перед собою велосипеда. Дорога була утрамбована і гладенька.

— Сідай, підвезу, — запропонував учитель.

Я, зняковівши, відмовився, і він посадив на раму Гнатового Вітю. Оминувши всіх, вони швидко випередили нас і невдовзі зникли у лісі. Світ став мені немилий... У нашому селі було два велосипеди: у дядька Петра Яременка, що сторожував на ставку та баштані, і у вчителя Петра Васильовича, що викладав фізкультуру у сусідньому селі і щодня їздив на роботу тією ж дорогою, попри котру ми пасли корів. Словом, я картав себе за свою несміливість, через котру втратив таку нагоду проїхатися з учителем на велосипеді.

У лісі пахне прілим листям. Жолуді тугі і гладенькі. Зі старих дубів вони продовгасті. А з молодих широколистих «канадських» — опецькуваті. Ми збираємо, зважуємо, зсипаємо у мішки. У лісі голоси, стукіт жолудів об відра, а над усім цим, крізь гілки видніється синє небо.

Наша школа розміщувалася у двох розкуркулених хатах. Обидва будинки стояли поруч, метрів за сімдесят один від одного, на підгір'ї, між левадами, майже на краю села. Два класи і маленька учительська були в нижньому будинку. Ще два класи у верхньому. У четвертих класах, котрих було два, зібралися різні за віком діти — років п'ять тому закінчилася війна і було багато переростків. Різні за віком діти вчилися і в першому класі. Серед них була Тася, що доводилась мені племінницею, — перша учениця у класі. Коли прийшла зима, Тася померла від менінгіту, ця смерть мене надзвичайно вразила. Пам'ятаю труну, що стояла на столі, і я через тісняву та малий ріст не міг бачити обличчя Тасі. Та може й не хотів. Я боявся її побачити, наче вона, мертва, могла мені щось сказати.

Крім Арійона Михайловича був ще Сак Климович, який учив у других і четвертих класах, а у нас викладав співи. Сак Климович іноді підміняв Арійона Михайловича, та ми для нього не мали місця у своєму серці. Почувалися через те не зовсім зручно, бо з нами вчилася його дочка Юля. Уроки співів я переживав майже як медичні щеплення, хоч перед ними і не відчував аж такої

паніки, як перед перевіркою на воші. Я сидів і приречено чекав, поки Сак Климович знайде зі своєю скрипкою, торкнеться камертона і проспівас у ніс «ля». Нас чомусь увесь час вчили одну пісню «Ізза гір, ізза високих...». Вдома, на полі, на лузі ми співали, що завгодно, і знали слова дуже різних пісень. Слова ті занам'ятав, та і тепер не зміг би повторити, хоч вони чомусь вкладалися в голову легше, ніж пісня про Сталіна. Отож, співати хором у класі я не міг. За весь клас віддувався Коля Седін, який зовсім не мав слуху. А ще співали дівчата: Маруся Переверза, Рая Мельниченко, Таня Голубенко... Вони і на перерві могли затягнути, та так, що і на вулиці чути було. Русява, гарна (це бачив навіть я), Таня Голубенко була повною сиротою. Братів і сестер було вдома четверо. Найстарша була їм за маму. Згодом завербувалися у Приморський край. Туди виїхало ще кілька сімей спробувати, як там буде. Виїжджали і плакали, а село тривожилося, сумувало. Пізніше було ще кілька хвиль вербувань, в тому числі до Криму. З усіх, що повиїжджали, повернулася лише Івжина Надька з чоловіком та малими дітьми.

Сак Климович у порівнянні з Арійоном Михайловичем здавався нам старим. Високий, худий, сутулий, він ходив — як учив: педантично правильно, помахуючи рукою з випрямленими кістлявими пальцями. Його дружина була чимось схожою до нього. Їх, наполовину поляків, прибило до наших сіл лихоліття. Важко було уявити, аби Сак Климович міг робити щось інше, аніж учителювати. Це була надзвичайно чесна людина. Батько великої сім'ї, він усе віддавав дітям. Якось на уроці, розповідав мій брат Василь, враз зупинився, замовк, а потім тихо попросив: «Діти, може в когось є шматочок хліба? Вдома ні крихти». Заплакав і вийшов з класу.

Наш перший учитель ніколи не проводив виховних годин у звичному розумінні цього слова. Натомість читав нам казки. Ми слухали його, затамувавши дихання, і уявляли себе Котигорошками, Іванами-Побиванами, літали на килимах, гусях, відчували себе шляхетними і сильними, мужніми і справедливими. З третього класу Арійон Михайлович перейшов до більш складних творів — читав нам Трублаїні, Катаєва, Збанацького.

Перед Новим роком шкільна бібліотека отримувала нові книжки. Моєю першою позиченою у бібліотеці був «Пан Коцький», якого я того ж дня дочитав до кінця і того ж вечора переповідав рідним. Книжка була нова, яскрава, з чудовими ілюстраціями. Наступного дня я позичив у бібліотеці іншу. І відтоді років сорок, мабуть, постійно читав художню літературу.

У ті роки зими стояли суворі. Хату часто засипало снігом, в якому мати прокопувала стежки від хати аж до вигона. Нас з Віктором майже не видно було з тих снігових траншей. Якось ідемо до школи, а тітка Галя Мельниченко

гукає: «Вертайте, уроків не буде!». Звечора учитель вивішував прапор. Якщо на ранок прапор сивів від морозу значить іти в школу дітям було небезпечно. Щоправда, щось подібне траплялося не так часто, може раз у чотири роки. Вернути додому — це означало стільки перечитати під грубою, збігати до Володя — уроки передати, бо він взимку в школу не ходив — ні в чому було. Їхня холодна і порожня (від чого здавалася великою) хата віяла пусткою. Родина була велика Шурко, Гриша, Галя, Володь, Коля, Валя. Вона потерпала від батька, теж Володя, але — Семеновича, котрий вмів так само добре заробити на хліб, як і пропити усе зароблене. Активіст, учасник фінської кампанії, батько Володя був суворий з дітьми, а дружина його часто з синцями пересиджувала по сусідах. Тверезий, він ставав смирним, щось робив у дворі. Не раз тин плете:

– Такий сто літ простоїть, — хвалиться. І вже за хвилину, та ж я його взимку спалю.

Лихий інколи сусід зчиняв бучі в хаті, аж поки Гриша не стримався і не приложився до батька рукою. З того часу бійки припинив, однак Гришу незлюбив назавжди. (Шурко згодом виїхав на Донбас, став там гірничим інженером).

Отож, Володь Семенович трохи остепенівся. Зліпив нову хату, дітей переженив. Приїду, бувало, на канікули зустрічаю його біля криниці:

- Здрастуйте, Володь Семенович.
- Здрастуйте, здрастуйте! На канікули, знаться.
- Отож.
- Ге, це добре діло, скажу я тобі, — батькам поміч буде.

Голос у Володь Семеновича хриплий. Якось мій товариш, лікар, сказав, що у нього рак горла.

Ні, заперечив я, — колись він примерз щокою до калюжі, тож відтоді голос і втратив. Міцний дядько. Помре без допомоги лікарів. Так сталося через декілька років.

А з Володьом, однокласником, ми дружили змалку. Хлопчача дружба ревнива — поки вдвійку — годимося. А лише з'явиться третій — без бійки не обходиться. Особливо, коли той третій старший, як ось Толя Рудий. Через нього ми з Володем не раз аж до крові билися, але старшим не скаржилися, не прийнято було. Отож, посваримося за якусь дрібничку, а вже через годину гукаю коло воріт:

- Волоодь!

Володине «що» у відповідь звучало смішно, бо він звуку «піч» не вимовляв, та й «ш» у нього не дуже виходило.

- А давай в цурки гулять.
- Зараз вийду.

...У дитинстві нема добрих і недобрих нір року. Прекрасною видається кожна пора. Як ось рання весна, коли болять очі від блискучого, що вже тане під сонцем, снігу, коли шляхом течуть цілі річки, і по них можна пускати приготовлені для цього ще в школі кораблики. У такі дні дарма сподіватися дітей додому зі школи вчасно, або сподіватися, що прийдуть вони з сухими ногами. Онучі не раз мокрі, хоч викручуй. А за якийсь тижденьдва просиш у матері дозволу, аби вже босоніж вибігти, «он Володь уже так ходить». На такі випрошування мати щороку відповідає однаково:

- Коли жаби зарайкають — тоді й підеш.

І доводиться знову вбирати ненависні тапочки з брезентовим верхом і кавалком грубого наса замість підошви (рацпропозиція дядька Гриші, що стала дуже популярною особливо на заводі), взувати, аби вже на вигоні заховати їх за типом, і — бігом, бо холодно, босоніж до школи. Той, хто не бігав босоніж по ще холодній після зими землі, або по молоденькій траві, той не знає справжнього відчуття швидкості.

...У квітні випускають корів, на насовисько. Формують череду на вигоні — настає час настухів. Гонимо стадо старою дорогою повз поросле травною, оточене скелями провалля, яке нами тут же обстежується, чи, бува, не змінилося щось за зиму. Хтось приносить сирівцю з колгоспної упряжі, ножем ділимо її на тонкі наса і в'яжемо батоги. Майстрів цієї справи серед нас мало. Я не беруся, бо таки не зумів би, особливо оздобити останній вузол китичкою. Тепер треба знайти пужална — добре грабові, а ще краще вишневі нагони. Вони ростуть біля Закревського ставка, то ж там і вирізуємо.

Тепер, коли батіг готовий, його можна випробувати — «стріляє», чи лише цьвохає. Аби зробити такий, що «стріляє», треба мати добрі навикі. Хоча батіг — предмет не нічний. Він має здатність загубитися в лозах чи може бути обміняний на якусь іншу річ. Налицябучка — в наступній справі більш надійна. Нею і корів наженеш, і навздогін (навкидача, себто) жбурнути зручно, і, найголовніше, можна в цурки або блуда грати. Остання гра — для пастухів. Шкода, забулися деталі. Пригадую лише, що коротка загострена наличка — блуд, втикається в центр окресленого ножем кола. Тоді один з гравців забиває її ударами, перекладаючи послідовно налицю між нальцями (мізинцем і безіменним, безіменним і середнім і т. д.). Чим глибше забитий блуд, тим більше певності, що встигнеш далі втекти, поки твій суперник витягне аби тут же вдарити ним, наздогнавши. Втікають й інші члени твоєї команди, аби не стати тим, хто лише витягає блуда.

Була ще одна забава, в котру грали й дорослі нарубки. Вона називалася гилка з м'ячем. М'ячі ми витинали з товстої гуми. Якщо ж якимось дивом хтось діставав у селі справжній тенісний м'ячик, то мав переважне право організувати гру. Вона вимагала неабиякої спритності, вміння швидко бігати і взаємно виручати в команді одне одного.

День на насовищі тягнеться безконечно. Добре, якщо захоплює гра і худоба пасеться смирно. Але якщо задумали ополудні скунатися в ставку, то тут уже діждатися, коли сонце нарешті зависне прямо над головою, дуже тяжко. Міряємо кроками свої тіні і чекаємо допоки вона, ця тінь, буде завдовжки, як малий крок. Це значить, що вже дванадцята година і можна завертати корів ближче до села.

Зарослий з одного боку ліщиною аж до самісінької води, ставок, що лежав між горбами, був улюбленим місцем хлопчачих забав. Вода чиста. Дно піщане. Можна демонструвати різні види, способи плавання, можна пірнати досхочу. Ставок завжди аж кишів дітворою. Я навчився плавати зовсім малим — іще не ходив до школи, а вже міг переплисти канаву за млином, що мала три метри ширини.

Плавав я тоді «навзамашки», частіше під контролем старшого брата Віктора. Пригадую, як поплив уперше. Це було ні з чим незрівнянне відчуття перемоги над собою. А відверто кажучи, посправжньому навчився я плавати років через сорок. До цього часу вмів кунатися. А це різні речі. Згармонізувати рухи рук і ніг, навчитися правильно дихати, аби не думати, чи близько до берега. Плавати — це як ходити, коли ти можеві годину — дві почуватися на воді справді вільно. Але аби цього досягти, потрібні тренування і воля. Останні роки напливаю в рік по сто — сто п'ятдесят кілометрів. До річці, Борис Євгенович Натон розповідав, що пропливає у своєму віці кілометрівку брасом за тридцять шість хвилин, що і є, мабуть, запорукою його колосальної працездатності. Я долаю цю дистанцію за двадцять шість двадцять сім хвилин, не вважаючи їх швидкими, бо пливу вільним стилем. Плавати, як я вже згадував, навчив мене Віктор, а вирятуватися з води, коли топився, допоміг Анатолій.

Літні зливи у селі затяжні. Вода тоді з усіх нагорбів збігає у річку Побережку, яка виходить з берегів, затоплюючи весь луг аж до ставидла. Вода підбирається до хуторянських городів, затоплює лози і доходить аж до берега Кислівки, в яку річка внадала. Коли злива вщухала, хлопці бігли на луг за рибою, котра виривалася крізь понищені повинню греблі з річки і ставочків разом з водою. Як це захоплююче — ловити рибу руками! Нас, хлопців з десяток, з підкоченими штанинами бреде по залитому березі. Вода літепла,

пружна трана лоскоче ноги, а вони, вимочені і в такий спосіб змасажовані, стають аж неприродно білими (ось би тепер Арійопу Михайловичу перевірити наш «санітарний стан»). Враз я провалююся у непомітну під водою яму. Пробую кричати, а хлопці все віддаляються і віддаляються. Страх сковує мої рухи і не дає плисти. Збираю зусилля, аби протистояти нешвидкій течії і втриматися на ледь помітному горбочку, що виступає з дна. Нарешті Толя здогадується, що я не жартую, і кидається до мене. Краєм ока бачу, як він біжить і як, наче в сповільненому кадрі, надає у мою калабаню, де я ледве тримаюся на мілкому і де з мене тече вода, течуть сльози, і все тіло судорожно тремтить.

Подібне пережив я віє раз, років через три, коли нас, кількох настухів, привалило в проваллі. Яруги були молоді. Скелі лежать на яскравожовтому піску, копирсатись в якому — велике задоволення. Згрібаємо пісок у «подушку» гірку і летимо з самого вершечка скелі на дно провалля, торкаючись п'ятами майже вертикальної стіни. Верхом майстерності вважалося вміння летіти вниз, не торкаючись стіни. На дні провалля ми знаходили різні цікаві речі, що залишилися з часів війни, а то й давнього періоду. Одного разу знайшли кістки і зуби якоїсь велетенської тварини, які обміняли згодом на ніж і синьочервоний м'яч. Як виявилось, це були рештки справжнього мамонта, частина цієї знахідки і нині зберігається в Таращанському музеї. Отож, Коля Вороний, Вася Граждан, Петро Сухомлин, Коля Голубенко і я змагаємося у вправності, згрібаючи пісок і з'їжджаючи на дно провалля. Враз він рушив, як вода, засмоктавши наші ноги, і ми полетіли усі разом вниз, а зверху на нас — цілий потік піску. Мене придушило. Одне слово, поміг Вікторів однокласник. Мене він вигріб з піску руками і допоміг вибратися з прірви. Я не плакав, лише здригався час від часу і очі застунала чорна пелена. Вдома про це звичайно ж довідалися — таку новину у селі не приховаєш.

Траплялися історії і в печерах, де ми грали в камінці і в карти, де в дощ кожен мав свою, видовбану в сухій глині «квартиру». Встелені осокою та полином, печери грали ще роль військового штабу. Тоді не відали ми, що становимо перше повоєнне покоління, і що саме тому такими, а не іншими, є наші забави з дерев'яними автоматами, перестрілками, ходіннями в атаки. У тих іграх дітей війни «наші» завжди перемагали, бо німцями бути ніхто не хотів. Тому німців завжди призначали з малих або чужих.

– О, ви, опці, дує'иті (що означало «о, ви, хлопці, дуже хитрі»), — не раз казав сусідський Коля, якому завжди доводилося бути «німцем».

Ми переслідували уявних бандитів з книжки Бойченка «Молодість», гнали «ворога» по всіх безкрайніх просторах наших рідних сіл, левад і садів.

Тоді, з книжки Бойченка, яку ми читали разом уголос, я виніс перше враження про кохання Оксани і Вадима.

В тих наших дитячих а потім юнацьких іграх, фантазіях не обходилося без пригод прикрих, що таїли в собі неабияку небезпеку для здоров'я.

- Шнурки! Ганчірки! Кістки! Яйця! — від хутора до хутора їздив заготовувач, що його ще подекуди називали ону чарем. Його конячина завчено зупинялася біля нашого «штабу», і ми несли свої принаси, аби обміняти їх на махорку, ножі, м'ячі, цигарки БОКС (Берія обманював колгоспне селянство — так розшифровували цю назву). «Беломорканал» брали ріділо, бо це було задорого, хоча перетиснутий двічі наперовий «мундштук» такої напіроси, затиснутий бічними зубами — це була мрія кожного настуха. Але заховати велику начку «Біломору» було нелегко, і вона здебільшого перекочувувала до кишені старших. У моєму винадку — до Анатолія, бо Віктор майже не куриє, та й я — лише зрідка.

У повоєнні роки не лише для нас, підлітків, а й для дорослих дуже багато значило кіно. Воно ставало частиною нашого життя, усього нашого буття, в яке вносило не лише нові мелодії, пісні, а й певний стиль стосунків між людьми. Можна сказати, формувало стереотип поведінки. У нашому селі клубу не було, ходили у Кислівку. Там, у продовгуватому будинку, що стояв на вигоні, вміщалося в залі сто п'ятдесят глядачів сидячих і ще, мабуть, з половину того — стоячих. Екран вивішували перед сценою, за якою містився маленький кабінет завклубом. Через коридор розміщувалася бібліотека.

На причілку, поряд з кінобудкою стояв турнік, на якому, збираючись тут за годину перед сеансом, вправлялися хлопці. Ще раніше на стовпі закріплювали гучномовець — один з двох, котрі озвучували фільм, і з нього лунала музика на двоє сіл. Музика будила подвійні відчуття — розпачу, якщо не мав грошей на квиток, і радості, коли мав щастя йти до клубу.

Одного дня мені невимовно пощастило — вдалося випросити у дядька три карбованці на «Міклухо-Маклая». Радів цілий день, кунаючись «за млинами», переконаний, що в кіно того дня потраплю напевно. І який жах охопив мене, коли вдягаючись, не намацав у кишені заповітних грошей... Загубити їх я ніяк не міг. Заливилося здогадуватися, хто міг заподіяти мені таку жорстоку кривду. Гроші були розраховані й на братів, від цього моя драма виглядала ще більш трагічно. Так я вперше збагнув, що життя, попри те, що є прекрасним, має і такі прикрі сторони. Увечері брати випросили в матері заощаджені дідом гроші, але на квиток для мене вже не вистачило, і я залишився стояти біля воріт — заплаканий і морально знищений. Я так ніколи й

не зміг більше подивитися цього фільму, навіть реклама «Міклухо-Маклая» мені не траплялася.

Весна. Перед Великоднем. Мати робить порядки — білить стіни, мастить долівку, тинькує хату знадвору після загати, яку ставили на зиму з соломи й осоки. Я цієї роботи не любив, хоча мала вона й свої привабливі сторони: раз у раз знаходився давно загублений олівець чи котушка від ниток з урухомлюючим пристроєм, чи навіть колись давно зроблена рогатка... Найбільші сюрпризи чекали при перс стелюваппі ліжок, коли стара солома в сінниках змінюється на нову. Особливо в ліжку, де снав дядько Гршна, можна було знайти на дошках під соломою притрушені потерту блискучі копійки. Вони тоді по праву ставали власністю і можна було мріяти про повий фільм... І ось уже біжиш на Воропівську гору, а звідтіля напростець через болотисту долину від Кислівського клубу лунає гучномовець, впевнюєшся, що фільм таки буде. Років через двадцять після того молодший брат нашого кіношпика велетня Толі Митківського розповідав мені, як в одному селі під час демонстрації фільму пронав звук і Толя дублював усіх героїв, знаючи напам'ять увесь сценарій дослівно. Навіть пісню з цієї картини проспівав.

Для мене кіно почалося з перегляду, здається, «Василиси Прекрасної». Потім були «Два солдати», а ще далі — «Надіння Берліна», «Подвиг розвідника». Деякі відомі стрічки переглядав значно пізніше, і щойно тоді міг відзначити спрощеність сюжету, наївність і мелодраматизм колізій. Але тоді... Втім, на мій погляд, фільми тих часів, з їх очевидними вадами, у порівнянні з бойовиками, що заповнили екрани телебачення і кінотеатрів сьогодні, виглядають справжніми шедеврами. Вони вчили шляхетності, а не цинізму; вони пронагували кращі, а не ниці сторони людської натури. Можна погоджуватися або не погоджуватись з численними дискусіями щодо надуманості сюжетів у тих же «Кубанських козаках» чи в «Депутаті Балтики», але не можна не погодитися з тим, що картини ті вчили добру. Люди вибачали творцям фільмів надмірну ідеалізацію героїв, інколи надуманість сюжету, бо самі хотіли так жити, як у фільмах. Глядачі прагнули щасливого закінчення, і творці фільмів тієї епохи не хотіли розчаровувати їх. Ми співали почуті в кіно пісні, наслідували побачену там моду, вплітали в свою мову запозичені в кіногероїв словесні штампи на кшталт «хвастать, мі лая, не стану, знаю сам, что говорю»... Та що там говорити, більшість хлопців прагнули служити в війську, як Максим Перепелиця... Мій брат Анатолій навіть приховав усі свої дитячі хвороби на комісії в військкоматі, щоб потрапити служити на флот, і лише випадково був призваний у протиповітряну оборону. У кіноісторіях люди бачили себе. Принаймні хотіли побачити. Життя у нечорноземному Пенькові

здавалося їм багатшим, ніж у нас, але проблеми, традиції — схожими, і в тяжкий післявоєнний час це згуртовувало мільйони людей. Так в Індії любили свого «Бродягу», бо бідних завжди вабила можливість перемоги добра над злом. У нас люди вірили, що так само, як здобули вони перемогу над фашизмом, так само досягнуть перемоги ідеї суспільної справедливості. Чи винні вони, що більшість їхніх мрій не збулася? Ні. Винні інші. Тепер відновити цю віру непросто. Але не можна і зупинитись, змирившись з тим, що трапалося. І як знадобилися б нам сьогодні ті фільми — можливо й наївні, можливо й примітивні з позиції нинішнього суперкомп'ютеризованого і суперко-мерціалізованого кінематографа, але такі людяні і такі потрібні у добу глибокої зневіри у можливості перемоги добра над злом.

Окремо треба було б сказати про фільми дитячі, демонструвати які почали по селах десь у середині п'ятдесятих і більшість яких зробили неоціненну послугу непростій справі виховання підростаючого, як ми звикли казати, покоління. Варто згадати «Дітей капітана Гранта», «Кортик» та десятки інших, що увійшли до скарбниці класики кіно. Пригадую, як з фільму «Цирк» запозичили ми моду на ходулі. На них — і в гості один до одного, на них — і череду гнати. Жінки лаяли нас і хрестилися: «їйбогу, знову війна буде...»

У третьому класі нас приймали в піонери. І того ж вечора ми налили вогнище у Курячій леваді. Назбирали величезну купу хмизу і, вмючи розкладати вогонь на насовищі, швидко впорались із завданням Арійона Михайловича. Вогнище вийшло знамените.

...Коли дивишся на полум'я, воно зачаровує. Язика вогню танцюють високо над нами, іскри летять аж над старі черешні і липи. Така знайома левада здається при цьому таємничою, а темні кущі — страшними. Ніхто не говорив високих слів. Ми стояли навколо свого вчителя і слухали, як потріскує хмиз під гарячими язиками полум'я.

Де вони тепер, ті мої однокласники? Скільки з них підійшло вже в інший світ. Де Варя Пасічник, біленька і тихенька, до якої ми часто ходили піонерською ланкою, бо дівчина часто хворіла? Де Іван Голубенко, гармоніст віртуоз, де Толя Мельниченко — єдиний малий господар на вдовиному обійсті, де Вітя Гнатів, що таки став, як мріяв, міліціонером? Нема вже й Арійона Михайловича. Розвіялися по світу й інші. Володь Вороний, мій сусід, господарює в Сибіру. Десь в Ленінград виїхав ще хлопчиком Толя Гражан, тікаючи з братами й сестрами від сирітьких злиднів. У Києві пустили коріння Маруся Переверза та Люся Пасічнюк, виїхав в інше село, змінивши професію вчителя німецької мови на теслярську Коля Сєдін, безперечно талановитий, дотепний, але завжди чомусь, як мені здавалося, самотній... Дуже приблизно,

нажаль, знаю, як склалася доля інших однокласників — Івана та Євгена Курченків, Івана Ткаченка, Наді Дяченко, Ліди Курченко...

...Ми зустрічали останній у нашій Будянській школі Новий рік. Робили ялинкові прикраси, учили вірші. Я вже тоді вважався неабияким декламатором і спеціалізувався на гуморі і сатири.

*Проти саду видно дім,
А в красивім домі тім
Ходить дама по кімнаті
У панбархатнім халаті,
В туфлях номер сорок два...*

Гуморески Стенана Олійника привозив брат Василь з Києва. Він вчився тоді в гідромеліоративному інституті. В Буді це викликало повагу не стільки через те, що йшлося про столичний інститут, а головно через те, що не зовсім розуміли, про який. Я багато разів читав сатиру зі сцени Кислівського клубу. Люди сприймали моє декламування, бо йшлося про справи їм близькі: про суперечку між двома колгоснами, про порожню комору і хитрого комірника, про обіцяльника голову і бюрократаначальника. Зі сцени звучало те, про що не можна було сказати уголос гіри іншій ситуації.

На Новий рік до школи приходили батьки. Їм і показували ми наш концерт. Потім нам видавали табелі успішності, а колгосп дарував пакунки з цукерками. І починалися канікули.

Це була ні з чим незрівнянна пора. Горби довкола села в снігу. В морозні січневі вечори ми спускалися на ковзанці, на городі у Толі «Сіргана», що мав невідомо чому таке прізвисько. Розганялися від слив на межі. У тому місці, де крута лижня перетинала обніжок городу, робили трамплін, і мчали, стрибнувши з нього, один наперед одного. Лижі були саморобними, здебільшого без різьби. Кріплення — відомо, які: ремінці, що їх вдавалось роздобути. На морозі вони дубіли і тоді можна було виписувати на крутосхилі лижами різні фігури, заїжджаючи аж до Цюнииних ярів, або ще далі, У ліс.

За кілька днів перед Різдвом у нас різали поросю. Робили це вночі, щоб не здавати свинячу шкіру. Смалили у хліві на спеціальній жаровні, в яку висинали з печі гаряче дубове вугілля. Від диму з жаровні чаділи і падали з сідал кури, голосно ремигала корова, а колій, дідів товариш, Іван Якилович, обчищаючи нанарену, осмалену шкіру, промовляв: «Біла, як сорочка на Великдень».

Ми з Віктором сидимо на печі і нетерпляче чекаємо свіжини. Але минає година-друга і засинаємо, заколисані вітром, що посвистує у комині. Прокидаємося від запахів. Сало уже посолене і складене у бодні, яка стоїть

перед лежанкою. У сінях, на спеціальних гачках, вихолонне м'ясо, стоять почви з нутрощами: завтра будемо мити. Ми вискакуємо з братом на залитий місяцем сніг і, промерзлі, вертаємо до хати. Свіжина уже на столі. Коло неї гаряча варена картопля, принесені матір'ю ще звечора огірки і помідори. Старші вже скуштували дідової зубрівки, Іван Якилович басує, розповідаючи одну зі своїх нескінченних коліївських історій:

— ...Петро й каже — готовий. А кабан так центнерів на два. Неси, каже хазяйці, по чарці та будемо смалити. Тільки дійшли до дверей, а кабан як вирветься по снігу! Наздогнали аж у долині. Там і доколювали.

Яке блаженство! На топчачі починає гріти груба, в яку мати перенесла з печі жар, а батько підклав дров і підсинав вугілля. Ще можна їсти, але вже злипаються очі. Уже крізь соп чуємо, як збирається в Кислівку дід Іван. У школу йти не треба... Канікули...

На Різдво колядую зранку у бабів, тіток, у «своїх». Того робити нібито не можна, але ж свято у хаті. Ми вже разом поснідали і мати (в такий то час!) заснула на печі. Мені, колядникові, всі раді — і баба Нараска, до якої через городи найближче, і всі, всі, всі. Попід вікнами чути дитяче: «Колядує учениця, а за нею й піонерка, дайте бублика й цукерку». Наш день уже спланований. Збираємося у Льоні, а звідтіля — куди завгодно! Всі гори, замерзлі ставки, прозорий ліс — усе наше. В кишенях про занас — пиріжки і обов'язково повно смаженого насіння. Увечері вулицею попід руки ідуть нарубки і дівчата, співаючи на весь голос і для себе, і для села: «На поле танки грохотали, танкисты шли в последний бой». Колядок на вулиці не співали. Молоді їх просто не знали, та й тема війни хвилювала тоді більше. Весною і влітку чомусь більше співали народних — «Ой у лузі калина...», «В кінці греблі стоять верби...», «Якби мені не тиночки...». А взимку популярнішими були ВОЄННІ, може тому, що ритмічні — якраз для холодів.

Через багато років я стояв на посту поблизу Первомайська. Тоді формували якраз ракетний дивізіон, який зруйнували недавно на втіху американцям. Липнева ніч була зоряна, пахла стерня. І звідкись здалеку долетіла мелодія, дівочий голос співав чисто, слів було не розібрати, але цю пісню знав: «Соснові клепки, а дубове денце, не цураймося, серце...». Чиясь душа тужила за любов'ю. Моя теж.

Втім, про Різдво. Увечері у нас збиралася уся рідня. А наступного — уже лише ті, що завжди. Я читав їм «Кобзаря». Не вперше, але вони завжди слухали так само уважно, змахуючи сльозу за Катериною, за її сином поводитирем, за Марією, стурбовані долею Гонти та його дітей. «Кобзар» — це і про них: і місця їм близькі, і долі схожі. «Кайдаїпеву сім'ю» ми теж читали вголос вечорами.

Мої літні слухачки піджартовували над нашими гаки бабою Нараскою і бабою Налажкою, хоч у нас вони і не сварилися ніколи навіку. У селян не викликало жодного сумніву, що написане — чистісінька правда. Бо ж Богуслав зовсім поряд, а груша, під якою снав Лавріп, майже у кожного у дворі.

Трохи уяви — і почувеш, як везе Кайдаш волами снопи зі своїм старшим сипом.

Канікули летять швидко. Ось і кугя, завтра знову до школи.

Через місяць мені вперше відзначали день народження — десять років. Надарували аж дванадцять карбованців. Таких грошей я в руках ніколи не тримав, а тому довго думав, як і куди вкласти свій капітал. Отож, за десять карбованців відкупив у Віктора лижі. Залишилось іще два: якраз, аби сходити у кіно. Та лижі Віктор через день забрав у мене назад. Знав би, віддав гроші на зберігання дідові.

Гудуть березневі вітри, зарівнюючи снігом тини і перелази. Школярі трамбують замети, і назад вертатися уже легше, не провалишся у кучугуру. А сонце вже сліпить, незабаром побіжить вода і з'являться на леваді проліски. На насіці зазеленіє ревень, а незадовго зацвітуть рожеві і білі піопії. Якраз на букети на останній дзвінок до ніколи.

Мені і Колі Сєдіну вручили похвальні листи, і справи наші передали до Кислівської семирічки. Арійон Михайлович тоді вперше погладив мою стрижену білу голову. У моєму житті почалися разом з переходом з однієї школи в іншу, від одного вчителя до багатьох майже діалектичні зміни. Наче у сповільненому кадрі зринають переді мною фрагменти шкільного життя у Кислівці, а згодом у Ківшоваті. У семирічці був зовні суворий директор — учитель історії. Чоловіком він, можливо, був і непоганим, але учителем — нікудишнім. І як багато з тих, хто займається не своєю справою, був відлюдькуватим і надміру офіційним. Уроки історії були мукою і для дітей, і для вчителя.

— І Антей, — говорив він, підглядаючи до підручника, аби не сплутати імені, — опирався на землю, щоб що, діти? Тобто, діти, поняли мене?..

Директор дістав прізвисько «Тобто» через те, що де треба і не треба, вживав це слово, вважаючи його ознакою ученості. Щороку він виголошував доповіді на урочистостях з нагоди революційних свят. Його промови були дуже довгими, до години. Наприкінці кожної, десь на сороковій хвилині, він, як правило, зомлівав. Люди напружено чекали цієї звичної розв'язки, бо епізод повторювався від свята до свята, тримали напоготові графин з водою. Доповідача, який перед тим, ніж зомліти, кільканадцять разів устигав повторити своє «тобто», повертали до свідомості і попід руки виводили в кабінет

завклубом. Після цього розпочинався концерт, а іноді ще й безплатний (за рахунок колгоспу) фільм.

З нового року в школу прийшов новий директор — повна протилежність попередньому. З прізвиськом і на цей раз не забарилися. Коля Сєдін називав його «Сом». І ця, небачена нами ніколи жива риба, чомусь уявлялася нам схожою на Андрія Микитовича. Блискуча і кругла поголена голова, смолянисті опущені вуса і такі ж чорні брови над темно карими очами. Ті очі горіли внутрішньою енергією, що вирувала в цьому невисокому повнுவатому чоловікові, який попри те ходив неквапно, помахуючи рукою, та схиливши голову на праве плече. Слава гіпнотизера котилася попереду нашого директора. Родом він був із Кислівки, а походив з Борисенків. Його й відправили до рідної Кислівки з великого села Медведип — того самого, що в громадянську війну організувалося в самостійну республіку. Скерували Андрія Микитовича на його малу батьківщину з надією, що може там він припинить своє офіційно не визнане діяння. Земляки і справді не зверталися до Андрія Микитовича за тим гіпнозом. Хіба Явдоха, що завжди демонстративно хворіла і ходила запнута кількома теплими хустками, скаржачись на голову, розповідала, як зайшла вона в сільраду чекати фельдшера, бо зуб розболівся, а там — Андрій Микитович. Вона його одразу й не впізнала. Тож він їй зуба і загіпнотизував. Розповідаючи це, Явдоха сплескувала руками і хрестилася: «А їй Богу, не знаю, котрий і болів. Якби хто розказав — не повірила б!» Явдоху слухали односельці зачудовано. Так само слухав Андрія Микитовича клас. Стародавня історія в його устах наближалася до нас, бо розповідав її учитель доступними, звичними словами. Асирійські воїни перепливали не якийсь Євфрат, а наче наш Оверко вий ставок. Тим наче, що очерету на трубочки для дихання біля нашого ставка вистачило б кільком асирійським арміям. А щодо якості, то ми самі і перевірили. Шкода лише, що при такому переході руки зайняті, бо треба триматися за осоку, аби не винесло на поверхню.

Андрій Микитович викладав і співи. Він учив нас співати народні пісні по нотах. «А ну напиши тризвуччя "до, мі, соль" на нотному стані», — просин не раз і додавав з усмішкою: «Правильно, лишень скрипковий ключ у тебе вийшов, немов гусак голодний».

З Андрієм Микитовичем ми перестали боятися співів. Розучували «Женчичок-Бренчичок», «Занадився журавель», словацьку «Дуй, настух, в дудочку на заре» та інші передбачені і непередбачені програмою мелодії. Після уроків збирався шкільний хор. Андрій Микитович прискіпливо перевіряв слух і голоси у хлопців і дівчат. «Нічого, Сашко, — казав мені, коли я безуспішно пробував співати за вчителем, а звучало невлад. — Нічого, виспіваєшся». Я і

нині завдячую вчителю за десяток років у різних самодіяльних хорах, за те, що він розкрив мені красу української пісні.

До свят готувалися усією школою. В концертах хорова пісня і сольні виступи ставали основою програми. Розучували ми і рекомендовані, так би мовити, офіційні пісні на кшталт «Од села й до села, та й про Хобти діла, по країні зоряній слава іде...». Рухлива і мелодійна, пісня була про двічі Героя Соцпраці Олену Хобту, відому з газет і радіо. Через багато років голова Київської облсільгосгтехніки, покалічений війною, талановитий, усіма шанований організатор виробництва, розповідав: «Розумієш, Олександрович, щось у тому є. Я працював секретарем райкому у Переяславі, коли померла баба Олена. Як би там не було — все ж знаменитість. Я відповідав за організацію похорону. Людей наз'їжджалося, делегацій,.. А негода була — крутило, гриміло, пилюка стовпом в очі сіяла. А коли опустили в яму і кинули трохи землі — все заспокоїлося, стихло. Засвітило сонце, ніби від душі відлягло. От клята баба, земля їй пухом».

І вам, Петре Даниловичу!

З приходом у школу Андрія Микитовича почали регулярно відзначати Шевченківські дні. «Зоре моя вечірняя», «Садок вишневий коло хати», «Думи мої, думи мої» співав хор, закінчуючи, як правило, українським гімном «Рече та стогне Дніпр широкий». Сорок хвилин після цього я декламував безсмертний «Соп», більшу частину якого і зараз повторив би напам'ять. А люди слухали нас з непідробною увагою, дякуючи щирими оплесками. Ми ставили на сцені сільського клубу «Назара Стодоли» і «Хазяїна», «Сватання на Гопчарівці». На виставах завжди був аншлаг.

При новому директоріві на територію школи перевезли останки загиблих черноармійців і виросла тут брателька могила. Над могилою, на кручі понад шляхом поставили нам'ятник, посадили берізку, яка тепер виросла у кремезне дерево.

Директор і його дружина Олена Антонівна, вчителька біології, жили разом зі своїми дітьми тут же у шкільному приміщенні. Сюди ж приїжджали і ті, хто потребував від Андрія Микитовича лікарської допомоги. І він, пропрацювавши у рідному селі чотири роки, змушений був знову їхати на нове місце.

Пізніше ще мав одну зустріч зі своїм учителем. Зустрів його в обкомі.

– Чи працюєте ще у школі? — запитав.

– Потроху. Організував ось капелу бандуристок. На республіканський огляд потрапила.

І після наузи:

– Слухай, якби це вийти з моєї халепи? Мені записали сувору догану за... Сам знаєш... Люди звертаються, допомагати доводиться. А тепер ось звернувся, щоб догану зняли. П'ятнадцять років її маю. Тільки, напевно, виключать мене, бо не знають, що зі мною робити.

– Вам що, догана жити заважала? — питаю.

– Та ні, я вже було й забув про неї, так треба ж...

Набираю номер мого товариша Саші Міщено з иарт комісії.

– Григорович, у кого справа Андрія Микитовича Бори сенка, гіпнотизера?

– А-а, у мене. І зняти догану немає підстав, і діда шкода. Він до мене уже кілька днів ходить.

– А якби він подав листа. Мовляв, так і так, відкликаю заяву, бо ще не все усвідомив?

– Якби подав, ми б справу відразу закрили. Але чи захоче написати? Даю учителю напір, ручку, підказую текст.

– Оце все?

– Будете йти — віддасте у нарткомісію.

– І більше не треба їздити?

– Ні.

– Господи, а мені вже й від людей сором. Ну, бувай здоровий, Валі привіт передавай.

Так само схиливши набік голову, ішов мій учитель, літній уже чоловік. Подумки він ще збирався проводити медичні дослідження, видавати посібник. Не встиг... Чоловік планує, а Бог керує, любив повторювати мій дід.

Анатолій Ткачук, мій добрий товариш, якому разом з моїми однодумцями в Таращі Василю Сільченку, Миколам Гриценку, Бурківському, Лубі, Володимиру Мусієнку і Володимиру Боханевичу я прочитав цей уривок, розповів продовження, точніше — завершення історії.

Я був іще директором у Кислівці. Діти гукають: «Анатолій Стенанович! Там дід якийсь на лавці сидить, Вас питає».

Вийшов. Справді, сидить чоловік, на ціпок сперся.

– Що Ви хотіли? Розкажіть.

Я — Борисенко Андрій Микитович. Тут директором працював. Приїхав ось... Помирати.

– Ми з учительками і технічками, — продовжував Анатолій Стенанович, — швиденько відкрили його покинуту хату край села, протопили, повірте, навіть встигли побілити і змазати долівку. Там, звичайно, пустка була,

роками ніхто не навідувався... Знайшли теплий матрац, постіль, нагодували старого. Він залишався при ясного розумі, дякував за турботу. А через день помер.

Фізику і хімію викладав Микола Андрійович Волик маленький уважний чоловік, що мав багато дрібних дітей. Він же читав і географію. Жив сім'єю у пришкольному будинку, де було вісім одне вчительське подружжя — капітан Щапкін, вчитель фізкультури і початкової військової підготовки, та прекрасний філолог Тетяна Сергіївна. Капітанське звання присвоїли учителю на фронті, але учні поважали його не лише за це, а й за вміння крутити «сонце» на турніку, за те, що завжди був підтягнутий, зібраний і організовував справжні військові ігри з розвідкою і контррозвідкою, тилowymi і передовими групами. Української мови й літератури вчили Мотря Макарівна, в якій всі думки завжди були написані на обличчі, і Навло Григорович, який боявся всього і навіть поставити заслужену п'ятірку не міг зважитися.

Але найбільше мені пощастило з учителем математики. Андрій Романович Лавріненко був братом ворога народу і тому не мав жодної перспективи росту кар'єри. Ми нічого не знали про полковника Лавріненка, командира військової частини, якого забрали в тридцять сьомому. Було відомо лише, що дружина його, солістка Київської опери після арешту чоловіка опинилася в психіатричній, а діти потрапили до притулку чи то в Харкові, чи то в Сталіно. Сам Андрій Романович, хоч і пройшов усю війну і мав орден Червоної Зірки, не міг розраховувати на спокійне життя. Йому з великим зусиллям вдалося влаштуватися на роботу в нашій семиріччі. Незадовго привіз і сім'ю та скромні домашні пожитки. Учителя поселили в будинку розкуркуленого господаря Кості Граждана і сім'я його спочатку дуже бідувала, бо не мала ані присадиби, ані не могла тримати ніякої живності. Згодом, позичивши в людей гроші, вчитель відкупив на нашому кутку хату у молодого теслі Івана Семегиока, котрий завербувався до Криму. Хата стояла на підніжжі пагорба і крізь кущі можна було побачити чорні хрести цвинтаря, що лежав неподалік. По воду треба було ходити далеко, вузькою вуличкою повз обійстя Никипора Голубенка, а далі — широким вигоном з колгоспною конюшнею аж до лавки-магазину, навпроти якого й стояла криниця. Відра треба було носити коромислом... Знаю ту стежку і влітку, і зимою, і під дощем, і залиту місячним світлом, і в полоні першого поцілунку, і в тронку великої печалі. Все те — з дочкою учителя, моєю Валентиною...

Так докладно описую село і його околиці, бо воно займало значне місце у моєму сприйнятті світу. Причиною тому була саме школа, розміщена в садибі управителя графині Браніцької. У великому передпокої, що вів до шести

класних кімнат, молодші школярі проходили справжнє випробування при зустрічах з переростками, котрі не пропускали можливості поштовхати малих від стінки до стінки. Я не мав особливих проблем через те, що великим авторитетом користувалися старші брати — Віктор і Анатолій. Останній ходив до школи в Ківшовату, вчився добре, а що кутив при цьому, то вага його серед підлітків ще більше зростала. Але я ніколи не порушував неписаного кодексу честі сільських хлопців і навіть якщо траплялися бійки, не просив допомоги і старших, ніколи не скаржився.

У широкому коридорі школи часто проводилися лінійки, на яких, бувало, «трусили на цигарки», вивертаючи хлопцям кишені. Школа на нагорбі. Перед нею великий зелений двір зі спортивним майданчиком, на ньому під час перерв відбувалися різні змагання на силу і спритність. Ті змагання завжди збирали глядацьку аудиторію з однолітків та молодших учнів. На майданчику проводили й фіззарядку, на яку не дозволялося спізнюватися. Вів її фізрук, віддавав команди високим дзвінким голосом, демонстрував вправи. Він був справжній військовий офіцер, піхотинець і часом дозволяв нам стріляти з малокаліберки, що було вершиною мрій кожного з нас. Стріляли ми в рові за дослідними ділянками, однак було такс всього зо два рази.

...Мене обрали головою піонерської організації, і я почав носити три червоні лички на рукаві. З галстуками ходили лише дівчата, хлопці не носили та й у школі на цьому не надто наполягали. Якоїсь особливої роботи піонерська організація не проводила. В основному ми стежили за порядком у класі, збирали металобрухт, брали участь у спортивних змаганнях і художній самодіяльності. Занам'ятався піонерський зліт у Таращі. Була спека, велелюддя при не найкращій організації заходу. З усього цього ми тішилися груповими фотографіями та можливістю винити лимонаду. Зліг згодом був ще взимку. Добиралися до Таращі саньми. У тісному будинку культури місцева масовичка Фаня Борисівна закликала всіх у коло:

— Тіше, діти (звучало «ціше дзеці»)! Не шуміце! Взялісь за руки! Два пріхлона, грі прітона...

Фаня Борисівна і огрядний акордеоніст Леонід Федо ренко були певними продуктами своєї епохи. І в той час та епоха без них, здається, була б ие довершеною. Я зустрічався з ними через багато років після зльоту. Ці люди багато робили для дітей за мізерну платню. Можливо виходило не завжди вдало. Однак вони служили державі, як уміли і як могли. Фаня Борисівна знала і вміла організувати багато що, швидка з порадою і допомогою — колоритна постать, одна з характерних ознак тодішнього райцентру.

У семирічці бібліотека багатша, ніж у Будяпській школі. Саме там я прочитав «Велику рідню» Михайла Стельмаха, «Таємницю Соколиного бору» Юрія Збанацького, пригодницькі романи Купера і Жюль Верна, повісті Гайдара і Беляєва і ще багато цікавих книжок, що мали великий вплив на моє формування. Островський і його «Як гартувалася сталь», Трублаїні, Тургенєв, Пришвін, Олесь Гончар залишили в серці незабутній слід, розбудили романтичні почуття.

Уперше закохався у п'ятому класі. Дівчинка, як це здебільшого трапляється в тому віці, була роком старшою, білявою, з бровами, наче піднесеними з подиву. Вона мені здавалася самою досконалістю, феєю, царівною... Словом, кохання. Не знав, що зробити, аби вона мене зауважила, приносив в кіно невелику (щоб хлопці чого не запідозрили) галузку черемхи і протягом усього сеансу міркував, як знайти спосіб, щоб вручити їй букет. Але жодного приводу не знаходив. Тоді я вимріявав різні ситуації, якісь небезпеки, від яких міг би врятувати кохану, але й тут реально нічого не виходило. Я зазнав тоді справжніх мук, ревнощів, сподівань і солодких мрій. І досі переконаний, що кохання не можна ділити на дитяче і доросле. Воно або є, або його немає.

Наш новий учитель фізкультури, що був однокласником мого брата Василя і щойно вернув з армії, окрім того, що був добрий спортемен і тренер для нас, ще й грав на баяні. Вечорами після кінофільму в клубі починалися танці. Михайло Талимопович грав польки, вальси, танго. Зсували лавки, робили танцмайданчик посередині залу, скроплювали водою від пилюки і вистроювалися попід стінами. Починали танці дівчата. Нарубки в той час вдавали, що їх більше цікавлять сеанси гри в шахи чи шашки, що відбувалися тут же. Проте усе, що робилося в залі, не проходило повз нашу увагу. Врештірешт знаходився сміливець і за ним танцювати починали всі. Миготять під мелодію «Амурських хвиль» (мій дід дуже любив цей вальс) широкі спідниці дівчат, біліють шкарпетки, а туфлі, здається, не торкаються підлоги. При світлі кількох гасових ламп дівчата здаються вищими, ніж насправді. Замовкають шашкісти, припиняють гунати по столі доміношники, поволі утворюються традиційні нари — Навло з Вірою, Віктор з Галею... Нарі рухаються по залу легко, синхронно, ноги виписують складні «на» веселих польок чи романтичного танго. Танцюють дівчата — доярки і телятниці, до приходу яких і ферми завжди затримують демонстрацію фільму, кружляють нарубки, що або вчаться на механізаторів, або вже працюють трактористами, шоферами, танцюють старшокласниці, демобілізовані і приїжджі. Одна

мелодія змінює іншу і вечір непомітно переходить у піч. З клубу розходяться нарами і ще довго на вулиці чути голоси, сміх, співи.

Мине багато часу і мій добрий кислівський приятель Толя Борисенко таки приведе до мене в робочий кабінет Михаїла Талимоновича. Він все життя вчителював на півдні України. Час безпощадний, звичайно. І все ж я впізнав: та ж щирість і та сама трохи асиметрична усмішка... Залишилося її те, що нас, вихідців з одного часу, єднає — оцінки подій і людей.

...Осінь. Безконечне небо ніби закриває собою весь виднокіл від нашого лісу, що вже золотіє, до лісів, котрі лежать далі, за Россю, і здаються синіми; від горбкуватого степківського поля аж до лучанських садків, серед яких вид піється труба цукрового заводу. У визначений час ця труба посилає закличні гудки, нагадуючи всім у цьому краю, що завод потребує буряків. Ми з Віктором саме трусимо ці буряки далеко в степу, за сім кілометрів від села. Ланка вже завервіла зі спільними рядками. Тепер вибирають буряки, гичка з яких піде на натурплату, а, отже, додому.

На поле вийшло мабуть таки все село. Ми «гонимо» п'ять рядків але так, щоб йти рівно з іншими людьми ближче носити готові буряки до кагату. У ланці жінки з нашого кутка — Галя Мельниченко, Віра баби Оксани, Марійка Тимохтейова, тітка Вустя, Надька баби Сарафани, Василюса Голубенкова, Віра Фросьчина, мати Толі й Раї Мельничеєвіч, моїх однокласників. Ножі в їхніх руках миготять швидко, вправно. Нальці ніби автоматично висмикують з купи корені, збивають з них ґрунт, відділяють корінці та гичку і кидають уже білі пузаті буряки на приготовлену ряднину. Ця одноманітна робота триває довгими годинами від сходу до заходу сонця, супроводжується дещо крикливими, бо на вітрі і в товстих хустках, розмовами, часто сварками за трудодні чи дітей, які, втім, закінчуються так само рантом, як починаються...

Ланкова Ганна Талимониха, низенька зграбна жіночка, ходила до бригадира за коначем і, повернувшись, перервала якусь чергову історію:

Хіба ж я коли по лікарях ходила? Коли?! Я йому її кажу: аби у мене у погребі поставити на діжку свічку та вас — перед нею, то я б і у вас знайшла туберкульоз. Бо в кожного він хоч на стільки (показує ножем на великого нігтя) є. У кожного!

Нарешті — до ланкової:

- То що з коначем?
- Хай він сказиться! Знов щось Роман із трактором завозився. Глядіть ще доведеться своїми коначами підкопувать.
- А добра б йому не було!

Коначі, якими й так подекуди доводиться підкопувати, у руках жінок нагадують середньовічну зброю — блискучі, схожі на вузьку пластину лонати з товстого металу, вони мають одну несиметричну смугу...

– А Стасько що каже?

– А що Стасько — обіщав...

Стасько Оришич недавно вернув з армії і його призначили бригадиром. Він має справжню командирську планшетку з документами — обліком зробленого. Стасько й трудовні виставляє. Вранці загадує на роботу. Але це робить не завжди, бо коли буряки прополюють чи збирають — люди й самі знають, що треба йти на поле. Сіра кобила з сідлом, на якій він їздить, насеться сплутана в бережині, там, де б'ють джерела і пробивається через хутір Проциху аж у Рось вузьенька річечка.

Трусити буряки нелегко. Але в гурті цікаво. Вогка гичка студить нальці, до штанин прилинає плискуха. У тих місцях, де рядки ще не підконані, вона вся заснована тонкими нитками навутиння. Над степом, над рядками, над жінками, над їхніми розмовами, над їхнім сміхом і болями пропливає бабине літо. Коротке, ясне і печальне, як жіночий вік.

Та ланка і тепер разом. Зібралися жінки знову до гурту. Лише руки їхні тепер складені навіки. І бабине літо летить над цвинтарними хрестами.

...Давно минула Покрова. У повітрі віддає вранішнім приморозком. Мати й Одарчина Ольга несуть у Таращу продавати цукор. Кошик і мішки зв'язані, перекинуті через плече. Мати поправляє на голові святкову хустку.

– Якось донесемо, — бадьориться Ольга.

Боже, пострічай, — тихо промовляє мати і вони разом стунають через поріг у сірий світанок. Перед ними чотирнадцять кілометрів дороги.

Ми и очікуванні мами нудимося. Уже давно зі школи прийшли, всю роботу поробили, а матері нема. Привчені до порядку, до печі по обід самі не ліземо. Дід теж до хати не поспішає. Усі чекаємо.

Звечоріло. Нарешті скрипнула хвіртка. Ми вибігаємо назустріч, допомагаємо піднести кошик. Жінки йдуть стомлено, але усміхаються. Побазарювали: купили обновки, трохи вохри, трохи синьки, перцю та лаврових листків. А нам — зошити і олівці. Поки ми все це розглядаємо, мати вже збігала в погріб за капустою, Ольга накришила цибулі, полила капусту купленою в Таращі олією, розмішала в великій полив'яній мисці. Мати ще щось несе від печі. Від смачних запахів крутиться голова — нічого кращого ніколи в житті не їв. А дід, мати і Ольга вже скуштували горілки — слава Богу, день закінчився благополучно. Які це були щасливі часи дитинства!

...Не так давно, коли я писав ці спогади у прикарпатському Трускавці, потрапила мені у руки стара, ще довоєнна українська читанка. І я знайшов у ній цей дитячий віршик:

Школярє, школярє, чоло — догори,

Хай розум і серце радіє.

Бо поки школяр — то не знаєш біди...

Наче і про моє шкільне дитинство написано.

Зрубані ясени

Сидимо втрьох на Воронівській горі за сливками, заховавшись від вітру в густій траві, що посохла у рові. Пізня осінь. Нема ані вужів, ані навуків, заснула вся комашня. Ми зустрічаємо тут старшого нашого — Василя, що має приїхати на Жовтневі свята. Зрідка шляхом, котрим возять з Луки в Ольшаницю цукор, а звідтіля — вугілля та вапно, пропливе вантажівка. Але жодна з них не завертає в наш бік. Ми стежимо за світлом фар, що протинають темряву і кожного разу подумки просимо: ну, зупинись. Але машини проїжджають і проїжджають мимо. Час іде. Враз помічаємо, як світло фар зупиняється на якусь мить, а потім знову рушає далі. Василь чи не Василь? Чекати ще хвилин десять, поки дійде. І ось нарешті біля левади над ставком зауважуємо — рухається чиясь тінь. Біжимо з гори, радісно вигукуючи. Толя бере з рук Василя легку валізу, а Василь кладе мені на голову свою руку.

– Як чверть закінчив, синашу?

– Відмінно, — братові похвалитися не соромно.

Незадовго ми н хаті. Радісна, схвильована мати накриває стіл, щось запитує в приїжджого сина батько, покашлює і підкручує вуса дід. А Василь кожному привіз якийсь подарунок: цукерки в круглих бляшанках, олівці, зошити, книжечки, пера, алмазний склоріз для дядька та батька, прянощі — матері і начку «Запорозьких» цигарок для діда. Дід їх довго розглядає, відкриває блискучу фольгу, нюхає і ховає: «Нехай, коли гості прийдуть...»

Наступного дня раненько Василь піде в Ківшовату, начебто з друзями зустрітися. Але насправді його шлях проляже на хутір Маковецький, це від нас кілометрів за вісім, там він має побачитися з Тамарою, що приїхала з Житомирського педінституту.

Якщо виходить кілька вихідних, до нас сходяться Василеві однокласники, вони тепер усі або студенти, або курсанти. Мені вони виглядають дуже гарними, а їхні розмови цікавими й дотепними. Вони жартують, співають під гітару. Навло Голобородько й Василь Яременко — у

військовій формі. Всі решта одягнені скромно, якщо не сказати бідно, але дуже охайно. Обличчя, може через те, що підкреслені білосніжними, викладеними поверх піджаків комірцями, здаються якимись особливо натхненними. Від нас веселе товариство йде ще до когось в гості, а звідтіля — до соснового лісу, де продовжуються співи і гарячі розмови... Фотографії з того часу, які Василь робив досить професійно своїм фотоанаратом «Москва», зафіксували мить чарівної молодості і надії.

Лариса Крушельницька, представниця славної, відомої української родини подарувала мені спогади про передвоєнний Львів та східну Україну. Коли я читав про повні трагізму події тих часів і про те, як жило середовище натріотичної довоєнної інтелігенції, то зауважив, що багато рис, властивих тим людям, були притаманними й для повоєнного покоління, для тих людей, який знав і я. Ми жили в атмосфері відданості Батьківщині, ми були спрагли знань. На жаль, здається, держава не скористалася тим моментом і не створила можливостей і передумов для того, аби подібні настрої оволоділи всім суспільством.

Студенство п'ятдесятих готове було до того, аби зробити все для бурхливого розвитку в технічній, технологічній і духовній сферах. Молодь була готова до подвижництва... Це правда, що перемога будьякої національної ідеї неможлива, якщо основна маса молоді не готова її сприйняти. Чи зуміємо ми нині дати зрозумілі й осяжпі для держави орієнтири? Чи зможемо зробити так, аби молодь відчула себе органічною частиною народу та щоб вона захопилася трансформованими в інтереси кожної людини ідеями державотворення. Можливо, формування таких орієнтирів є сьогодні найскладнішим завданням.

Після третього курсу в інституті Василь перейшов на навчання в сільськогосподарську академію на інженерний факультет. А через два роки вони з Тамарою побралися і поїхали за направленням на Буковину.

Як Василь там працював, можуть розказати люди. Інженер за покликанням, він знав собі ціну, але залишався надзвичайно скромним і завжди був рівним у поводженні з людьми. Може його перевагою, а може вадою було невміння і небажання запобігати перед начальством та ще абсолютна нездатність переступити через людину. Навіть займаючи досить помітні посади, Василь завжди залишався насамперед інженером, фахівцем з чудовою теоретичною підготовкою і величезним практичним досвідом. Теорію брат онанував, змагаючись за виживання. Він підробляв тим, що робив іншим дипломні та курсові роботи, бо працював сам і тих грошей не вистачало на утримання сім'ї. Отож випускники різних інститутів нафти й газу,

політехнічного, авіаційного зверталися за допомогою до Василя. А він не лише робив проекти, а й паралельно розтлумачував своїм «клієнтам» суть, через що тверда четвірка на захисті була гарантована. Через багато років після закінчення академії брат, завдяки своїм підробіткам, знав вищу математику, опір матеріалів, теорію машин і механізмів так, наче лише вчора залишив студентську лаву. Практика ж здобувалася руками.

Якось Василь, це мені згодом розповідав Віктор, який тоді був разом з ним, приїхав, уже будучи начальником управління облсільгосптехніки в один з колгоспів. На тракторній бригаді навколо екскаватора гуртувалися механізатори

- Що тут у вас, хлопці? — спитав Василі».

Та ось прийшла нова машина, а гідравліка не працює.

У той час гідросистемами лише почали обладнувати техніку. Був початок шістдесятих.

- А де ви мили деталі?

Механізатори показали на відро.

- Там мусив бути ще клананчик малий і пружинка.

- Не було, — знизують плечима механізатори.

- Ану, Вікторе, потримай, — Василь зняв нальто і подав братові. Сам засукав рукав і опустив руку в відро з соляркою. Намацавши на дні дрібненькі деталі, поставив їх, де треба.

Механізатори запустили двигун. Гідросистема запрацювала.

- Поїхали, Вікторе, — кличе брат.

Винадок цей дуже красномовно характеризує брата. З погляду практичної підготовки наведений приклад, можливо, значить і небагато, але того дня мороз сягав двадцяти градусів. І ця обставина суттєво доповнює сказане.

Студентом я проходив практику під Чернівцями, в Сад горі, де свого часу Василь працював головним інженером. Ішла реконструкція майстерні, в якій мали проводити поточний ремонт двигунів. Ми з Миколою Ремезенком вибивали з фундаменту дерев'яні заглушки, які забули вийняти до того моменту, коли цемент ще не схопився. Повз нас проходить старий столяр.

- Виджу, що ви, сараки, си мучите. Але пе біда, такс поправити можна.

Столяр підходить до групи людей, а ми прислухаємося, чи він нас пе гудить. Але розмова в них про інше. Вони «кинули» силову проводку до верстатів по стіні в трубі. Труба закріплена не так, як слід. «Зафарбується — непомітно буде, — каже завмайстернею».

- Е, ні, завтра Мороз приїде, все одно змусить переробити, — відповідає електромонтер.

На початку 80-х Василь повернувся на Київщину. Після Чорнобильської аварії сорок днів зі змінними бригадами своєї «Сільгосптехніки» працював у зоні. Вернувся з тяжкою радіаційною мітою, яка загостила інші болячки, котрі не встигав лікувати.

Поховали ми Василя у Переяславі. Там, на цвинтарі, стоїть чорний граніт, а під портретом брата слова:

*Так невимовно тоскно на душі,
Чого тобі, душе моя, ще треба?
Усе, як досі, — сніг, трава, дощі.
Як завжди все. Одне лише — без тебе.*

Зі смертю найстаршого брата ми втратили і своєрідний притягальний центр роду. Цей центр зникає також, коли перестає битися серце батьків. При живих батькові й матері ми не вибирали місце, де проводити відпустку. Роботи вдома вистачало завжди. Ми зранку до вечора займалися, здавалось, важкою і малоефективною працею, яка, загалом, нерентабельна і невдячна. Але в конкретному випадку потрібна і, виходячи з цього — усвідомлена, майже за Енгельсом, ти відчуваєш себе повністю вільною людиною. Притягальна сила родини найкраще відновлює людський потенціал. Із роками з відпусткою все складніше. Вона, чомусь, минає дуже швидко, і тоді згадую Василеве: «Хочеш, щоб довшою здавалась відпустка — паси череду». Не знаю кращого моціону, аніж увечері після важкої фізичної праці викунатись в Оверковому ставку за будьякої пори і витертись там же зірваною м'ятою (знову ж таки рецепт Василя). Після вечері сидимо в збудованому власними руками сарайчику і граємо в шахи. Змагаємось, головним чином, ми з Віктором. У нас це багатолітній принциповий спір. Василь і Анатолій не мають практики швидкої гри. Тому вони з зацікавленням спостерігають. Анатолій при цьому може вголос читати «Швейка» чи «Дванадцять стільців». А якось дві відпустки підряд ми перечитували Григіра Тютюнника «Коріння» і дивувались, наскільки він точно написав про нас. Так само, як і в Тютюнника, мати нам казала: «Вдягнув би ти щось новіше — у лавку підеш. Он у Софії гості ходять». «Мамо, тож вони в гості приїхали, а я — вдома».

І ось дому не стало. Ми відчували наближення цієї години. Настрої ностальгії, розпачу, протесту, каяття вилилися однієї червневої ночі у нарис «Стерня». Згодом деякі журналісти дивуватимуться, чому саме так я думав і саме це відчував. Так, напевне, переживає більшість людей. Втрачаючи центр, родина ділиться на кілька нових, і виявляється, що здійснити місію центру

родини дуже непросто. Уклад нашого життя, того двору, того дому, де всі народилися, утруднює творення такого центру. Адже традиція, крім всього іншого, повинна бути і зматеріалізованою в дім, криницю, стежку, дерево, у звичні обов'язки, в наявність інших родинних зв'язків. Така усталеність і стає основою традиції. Без неї відбувається якісна переміна. Наче розкол у твоїй душі. Частина тебе живе за попередніми, згасаючими традиціями. А інша шукає нових схем поведінки, стосунків, нової системи буття. До того нового, не виключено, можна і не дійти. Ти можеш виявитися нездатним подолати себе або просто не встигнути здійснити свої прагнення...

Технічний прогрес пробивав собі дорогу і в нашому селі. Ще старшокласником Василь зробив детекторний приймач. виготовлення схеми зайняло кілька днів. І ось між вербою біля хліва і ясенем над хатою ми розтягнули антену, поставили заземлення — і диво сталося. У навушниках зазвучала оперна арія. А потім, опустивши навушники у порожнє відро, ми слухали усією сім'єю «Театр перед мікрофоном».

У реальність зробленого не вірив хіба дід. Ми казали йому:

Послухайте самі: «Говорить Київ...», — чуєте навіть газетою шелестить?

То видумки все, брехня: і те, що газетою шелестить — брехня, і те, про що говорить — брехня.

Мода на радіо прижилася швидко. виявилось, що й нам, хлопчикам, радіо — під силу. І піднялися антени над хатинкою Колі Голубенка, Васі Граждана — згодом були б вони у кожного. Але вже йшла електрифікація, а за нею — й радіофікація.

Толя тоді саме закінчив школу. Він мав неабиякі математичні здібності, але повторити шлях Василя і вступити до академії не вдалося. Саме почала діяти запроваджена при Хрущові практика — після школи відпрацювати не менше двох років. Анатолій відтак не пройшов за конкурсом і це неабияк вразило його самолюбство. Вій був максималістом, до того ж натурою дуже тонкою, якими бувають діти, котрі в дитинстві багато хворіли і навколо яких через те створювалася в сім'ї певна атмосфера. З віком Толя подолав хвороби і виріс кремезним юнаком. Не вступивши до академії, піп почав працювати на будівництві сільгосптехніки в Ків шоваті на підсобних роботах: носив цеглу, розмішував розчин, ладнав риштування. Він прагнув незалежності, може тому відмовився йти з батьком на завод. На першу зарплату Анатолій купив собі перший у житті наручний годинник, що на той час було в селі диковинкою. У той час Анатолій особливо зблизився з товаришем свого дитинства, який теж перехворів менінгітом. Вони разом тоді вижили і це, мабуть їх робило особливо

близькими. Василь Борисенко мав великий вплив і на моє формування. Це була особлива людина, котра не вміщувалася в традиційні сільські рамки. Начитаний, романтик за натурою, якому все ж бракувало системної освіти, він мав би зайняти в житті, в суспільстві інше місце. Натомість змушений був, маючи слабке здоров'я, займатися важкою фізичною працею (речами, як для нього, достатньо прозаїчними), аби допомогти хворій матері. Хата Василя Борисенка стояла на самій горі при в'їзді до Кислівки. Звідтіля відкривався вид на більшу частину села, було видно колгоспні поля і ліс, котрий впереміжку з галявинами тягнувся аж до Таращі. З подвір'я цієї хати видно було і вулицю, на якій жила юнацька любов мого брата Анатолія. Вій переживав те почуття так само по максималістськи, як робив і відчував усе, — були крайнощі, готовність піти світзачі, брутально відповісти батькам, ревнувати, влізти в бійку, захмеліти і розкаятися, звіритися то .варішеві і безконечно сподіватися.

Тимчасом у село крокували стовпи багатовольтової лінії. Монтажники працювали впевнено, спокійно під цікавими поглядами нашої настушої «аудиторії». На вигоні, звідки попередньо забрали реманент і коней, встановили трансформатор. Вигін ми одразу перейменували в Трансформаторний майдан. А стовпи все далі посувалися сільськими вулицями. Ми допомагали, підносячи ізолятори і дивуючись, як монтери спритно лазять по опорах у незручних клишоногих гаках. Анатолій Котляревський, братів однокласник, наш кумир через те, що мав велосипед і навіть дозволяв нам перевозити ним великі звої дроту та інструменти, теж був фахівцем від електрифікації. Нам це здавалося недосяжним. Я допомагав Толі і водночас вчився їздити на його велосипеді.

- Ану кинь мені пасатіжі, — гукає згори монтер, забувши звично засунути їх за халяву.

Виконую команду.

Та ж обережніше, бо, не дай Боже, впаду та розіб'юся. Що тоді робитимеш?

- Аби велосипед лишився, — жартую трохи недоречно.

...Ще одну спробу вступити до вузу мій брат Анатолій

зробив разом зі своїм однокласником Петром Бондаренком. І знову невдача. У Анатолія, бо Петро став студентом. Якихось емоцій — розчарування чи бажання повторити ще раз не можна було прочитати на обличчі Анатолія. Він рідко, дуже рідко відкривав перед кимось душу. Відтак пішов служити в армію. Осінь того року була рання. Листя пожовкло вже наприкінці серпня. Я збирав лузанці на леваді, коли побачив їх удвох. Анатолій з Петром спускалися з гори в білих тенісках, засмаглі... Та картина довго стояла мені перед очима.

Служив Анатолій три роки. Після армії — відразу на шахту, бо праця в забої давала якісь перспективи прописки, квартири. Жив у гуртожитку і — це вже в нас, мабуть, родинне — працював на тій же шахті, що колись дід. Правда, дідового ставлення до життя Анатолій не уснадкував. Заробітки теж стали іншими. Хоча на початку шістдесятих зарплата шахтарів вигідно відрізнялася від інших. Пам'ятаю, я вчився вже на третьому курсі, Анатолій купив мені на свою шахтарську зарплату перше в моєму житті нальто. Ще через рік Анатолій одружився з Людмилою. У них народилося один за одним четверо дітей. Але стосунки склалися непросто — Людмилині претензії, мабуть, перевищували можливості брата. Двадцять дев'ять років підземних робіт зробили своє — максималізм брата кудись подівся. І Анатолій став більше схожий характером до батька з матір'ю — змирився з тим, що треба робити будьяку роботу, бо хтось гаки мусить.

Дивна штука — людська доля. Колись Анатолій завжди казав, що не збирається жити в селі, на що мати відповідала філософськи: «Видно буде». Залишившись з мізерною пенсією, Анатолій повернувся до дідової, що трималася на чеснім слові, оселі і взявся добудовувати колись розпочату батьком хату. Його син вступив до технікуму, того самого, в котрий Анатолія зарахували заочно, коли був уже шахтарем, і коли, винадково приїхавши до мене в Таращу, усно порозв'язував усі завдання вступних іспитів... Але вчитися, мабуть, не судилося, бо вже з Кривого Рогу написав мені: «З тим технікумом, то я, мабуть, зробив дурницю. Однаково на сесію мене відпускати не будуть — бригадний підряд. До того ж у моїй бригаді й так три інженери вже є... Я ж тому й інститут гірничий покинув».

Втім, добре, що брат врештірешт зачепився на батьківщині. Шкода лише ясенів — раціоналізм братової дружини... Вона не могла знати, чим вони для нас були.

...У дитинстві ми мали чітко визначені обов'язки. Толя пильнував рої. Це означало, що з десятої ранку до п'ятої вечора він сидів у погрібнику й читав та смалив цигарку так, аби дід не здогадався. Час від часу ловив рій. Робити це вміли в нас усі — навіть матері інколи доводилося. Хіба лишень коли рій сідав на вершечку ясена, то вже окрім хлопців дістати його не міг піхто. Треба було опустити в дійницю з ситою (розчин цукру високої концентрації) галузку бузку, вилізти на легкій драбині аж на вершечок до роя і струсити його у дійницю, добре роздивившись перед тим золотаву рухому шапку бджіл, що були наче здивовані від того, що не працюють, як усі інші, а збираються відлетіти, аби створити нову сім'ю. Бджоли настільки перейнялися отим своїм «новосіллям», що не кусають, хоча ти без сітки, в одній лише майці. Спустити рій треба так,

аби не зробити жодного різкого руху, треба чекати, не зважаючи, що багато з них торкаються твоїх рук, обличчя, аж поки рій не всяде на гілці в дійниці. Потім згребти ложкою ту частину роя, що всівся ззовні, обтягнути все це марлею або материною білою хусткою, віднести в погрібник і нарешті відчуті задоволення — батькові сподобається. Уже ввечері він сам огляне вулик, з'ясує з матками, залишить молоду і впустить ріі у вулик. Батько часто замість того, аби струшувати бджіл між рамки, підставляв дійницю до літка і тоді бджоли навалою бігли до свого дерев'яного будиночка, щоб там у знайомій атмосфері серед знайомих занахів воску, меду і перги сховатися від вечірньої прохолоди.

Віктор повинен був випускати курчат, приносити каченяттям ряску з конанки, підмітати хату, жати осоку з м'ятою для долівки, нарвати бур'яну, наповнити водою діжки та мочим та нагодувати поросят, якщо мати на обід не прийде. Хоча останнє траплялося дуже рідко, а якщо її було, тоді корову доїла баба Сарафіна або баба Ригориха.

Я нас корову. Таким чином усі були зайняті. Пізніше, десь у класі шостому — сьомому, Віктор уже підробляв у колгоспі. Він підганяв коней, що тягнули сітку на скирту, водив передню нару на кінній косарці. Згодом я теж повторив деякі щаблі колгоспної роботи. Щоправда, сітку не тягнув, але біля скирти пронадав часто. Там людно. Волоку шами підвозять обмолочені копиці, потім їх обв'язують сіткою... Лунає команда «давай» і нара коней швидко тягне сітку на скирту. Той, хто поганяє коней, мусить дослухатись, аби не пропустити лунке «гооп, гооп» і не стягнути сітку назад з високої скирти. Поки скиртоправ розкладає солому, сітку відтягує інший погонич, правуючи одним конем. Навантаження мале — якраз для кобили з лошам. Воно тут таки й пустує біля матері, разураз підіймаючи сторожко короткі вуха, і дослухаючись до неголосного фиркання кобили. А за момент знову вибрикує ламаними колами.

«Гооп, гооп!» — лунає на все село і стає для нас, хлопчаків, наче сигналом, наче ознакою завершення жнив. Треба гнати в поле і впіймати момент, щоб з високого боку скирти вчепитися за дротину, якою приводиться в рух уся сітка. Блискуча, завтовшки з налець, вона, натягнута кіньми, піднімається і лише від твоєї сміливості залежить, коли відчепитися — відразу, як коні лише смикнуть сітку, чи зависнути наполовині скирти... А там — лячно. Висиш під поглядами ровесників і чекаєш, що осьось зауважить хтось з дорослих і дістанеш батогом за такі небезпечні забави.

Лише Анатолій не міг вправлятися з кіньми. Це гаки було не для нього. А ми з Віктором, може через те, що хотілося виглядати доросліше, залюбки возилися з кіньми. Щось у тому є, коли ти, приїхавши на обід конем, опісля відв'язуєш його від воріт і вскакуєш верхи, тут же пускаючи галопом, і мчиш

вулицею, збурюючи куряву і заздрість ровесників. А потім з тиждень ходиш перевалюючись з ноги на ногу, бо ще свіжі натерті таким їдженням струпи. Колись вичитав я у Чехова про те, що кінь тим слухняніший, чим глупіший наїзник. Великий письменник не до кінця мав рацію. Безпосередній зв'язок людини з твариною інший.

Він ґрунтується скорше на відчуттях. Коли Вітя Переверза, наприклад, звіщував здорову ногу з півдрабка, а «кулю» закинувши на воза, давав команду коням, то звук цієї команди був такий, що його не передати на письмі, бо в алфавіті не існує для цього букв. А копії його розуміли і без батога рвали вчвал. Коні розуміли Вітю так само, як чехівського візника, бо вони відчували особливий зв'язок з господарем, вони разом з господарем робили одну справу і це для них було головне, дарма, що для великого письменника ця розмова візника з кінями здавалася дурною і незрозумілою. Це дуже важливо в справі — розуміти команди без слів. А коні, як усе на світі, що мусить чітко функціонувати, люблять визначеність і ясність. Це гак само, як у парламенті, наприклад, якщо той, хто керує, бачить мету, знає, чого він хоче, і має для того волю, він зуміє без зайвих слів передати її тим, ким він керує. І оті «коні» вирвуть воза з болота і схвалять потрібний закон. Можна бути тисячу разів розумним, строгим і поважним, але це ще не значить, що ти зможеш керувати. Керувати спроможна лише людина внутрішньо вільна і така, що має відчуття визначеності. Без цих якостей вічно щось буде перешкоджати — або влади замало, або об'єктивні фактори не дозволяють, або не вистачає підтримки, розуміння... А за великим рахунком не вистачає одного — отого иррироднього зв'язку керівника з тими, ким він керує, що ще називають талантом або призначенням. Є люди, яким керувати призначено. А є такі, які усією суттю своєю надаються лише до виконання: як мовиться, від сих до сих.

Ніколи не страждав вождизмом, хоч так ніби само виходило, що верховодив серед однокашників, корисним був у розмові старшим віком однокласникам і однокурсникам, оберігав від дідівщини «салаг», у зовсім молодому віці знаходив повне порозуміння з десятками підлеглих спеціалістів на виробництві і в навчальному закладі. Так продовжувалося і пізніше мабуть тому, що ніколи в поворотні моменти не ховався за спину інших, не підлаштовувався під чийось думку, не догоджав, вважав це не почоловічому. Бути самим собою, те ж саме поважати в інших. Не випускати ініціативу, але й зважати на ініціативність інших, знайти в них раціональне, навіть якщо форма тієї ініціативи 'емоційна, прикра, а то й образлива. Люди різні, але переважна більшість хоче справедливості і добра. То — могутня основа для важливих справ.

...Після восьмого і дев'ятого класів улітку Віктор працював біля комбайна копнільщиком так називалася ця непроста справа. Пізніше я змінив брата на цій роботі і можу підтвердити, що вона таки непроста, бо потребує насамперед терпіння, а вже потім навиків. Непросто триматися на хисткому містку причепного коппувача, котрий так і гляди втече зпід ніг. Знаходишся за метр від транспортера, який жбурляє на тебе разом з соломною хмари куряви, вістюків. І не рятують ані окуляри, ані жодна одежа. Уже після десяти хвилин праці стаєш кольоровим, усі відтінки збіжжя на тобі. Але це ще не все. Треба розрівняти довгими вилами соломю, втрамбувати її, щоб дотягти копицю до ряду, перескочити гіри потребі на вузьку, розпечену сонцем молотарку, і там вправити соломю ногами під шию забитого транспортера. Так від світанку до пізнього вечора, поки не внаде роса. Цю роботу у селі шанували. Вона також порівняно краще оплачувалась.

Доля так розпорядилася, що ми з Віктором пройшли чимало спільних університетів. Він ніби протоптував мені стежку — спочатку до семилітки, потім до середньої школи. Тому мені завжди було легше і простіше з підтримкою брата. Перші роки і в Кислівській, і у Ківшоватецькій школах минули під знаком надійності і захищеності. Ситуації, що складалися, нових людей я сприймав через призму Вікторо вого бачення. Брат учився на «відмінно», хоча оцінок ніколи не випрошував. Чорнявий, з правильними рисами обличчя і завжди трохи примруженим поглядом, він мав гострий розум. Хоча в розмові власну сором'язливість ховав за напускною грубуватістю. Віктор розумів і цінував гумор, не терпів зневаги і зверхності. Вже у десятому класі було помітно, що з нього виростає сильний, гарний юнак, хоча фізичною перевагою над ровесниками він ніколи не хизувався. Пригадую, лише один раз він ніби помір'явся силою з однолітком своїм Вітею Оришичем, який все хвалився досвідченістю в обходженні з дівчатами, говорив баском, мав рано засіяні вуса і вже не раз був боярином на весіллі, грав у бубон і гарно співав. Якось вони у Вирубках на горбі за щось завелися, взяли за барки, і хоча до бійки не дійшло, але брат так підім'яв свого супротивника, що той відразу зрозумів — задиратися не варто. Так навесні міряються корови на насовиську силою. І ці сутички теж миттєві — до першого відчуття переваги. Уже за кілька хвилин хлопці розмовляли, наче нічого й не трапилось. І це теж було для мене уроком сільської хлопчачої етики.

Одержавши атестат, Віктор спробував поступити до автодорожнього інституту, але конкурсу не подолав, спрацювало правило «дворічного стажу». Пішов до батька на завод, а потім — до колгоспу вантажником. Колгосп саме будувався, молоді було багато, як і роботи. Цемент, ліс, вугілля, зерно — усе

спробували плечі молодих вантажників. Пізніше, коли школу скінчив і я, ми разом з Віктором вступили до сільськогосподарської академії і п'ять років прожили в одній кімнаті в гуртожитку. Пізніше Віктора теж скерували на Буковину, як свого часу брата Василя. Теж починав головним інженером райсільгоспуправління, згодом став заступником керуючого райсільгоситехнікою. Як і Василь, попервах практичного досвіду Віктор не мав, але компенсував це організаторськими здібностями, вмінням бачити, орієнтуватися на все нове, як у праці, так і в житті. Наприкінці 70х Віктор з сім'єю переїхав на Київщину і донині працює у Броварах.

Кращі роки життя моїх братів уже минули. Попередній системі були віддані здоров'я, здібності, чесна праця. Нинішня трансформація суспільства і держави застала їх зненацька. Але життєва активність, професіоналізм не дали їм опинитися на узбіччі. Я так думаю, що процеси, які відбуваються нині, дещо розходяться з їхнім бачення ролі держави у розвитку, насамперед тієї галузі, у якій вони працюють. Тенденції, що були закладені попередньою системою, передбачали широку індустріалізацію виробництва, спеціалізацію сервісу, глибоке взаємопроникнення виробництв... І враз усе згадане виявилось якби нікому не потрібним, і що найгірше — тій таки державі. Тут неважко зламатись, зневіритись у власних силах і доцільності зробленого і досягнутого. Шось подібне переживають сьогодні тисячі прекрасних спеціалістів. На жаль, держава на такі «дрібниці» не звертала і не звертає уваги, що коштуватиме нам надто дорого... Можна, звичайно, запустити виробництво целофано них накетів замість того, аби обслуговувати сільськогосподарську техніку. Накети, можливо, і куплять, але землю і це нікому не вдалося обдурити. Її треба зорати, обробити, удобрити і засоби для цього повинні бути такими, як слід. А тому людей, здатних забезпечити обробіток землі, як, зрештою, і професіоналів у інших галузях економіки, треба використовувати за призначенням, створивши для цього відповідні умови.

Напевне, не винадково трапилось так, що свого часу ми Василь, Віктор і я — обирались секретарями первинних партійних організацій. Не винадково, бо совісність у сім'ї була родовою ознакою. Звідси і ставлення до державних, колективних, отже — людських справ. Сказане на похороні нашого батька Василем Яременком «у цій сім'ї ніхто нікому не заздрив» стосувалося і протилежної заздрощам якості — здатності до порозуміння. Жодного дня перебування у партії комуністів не соромлюся. Не переживав і драми зміни переконань. Вони залишились однаковими — відстоювати правду, поважати людей такими, як вони є.

При зустрічах ми не оминали розмовами ситуацію в партії, її керівництві. Про його відірваність від реального життя свідчень вистачало. Це не викликало дискусій, сприймалось уже як загальне місце. Турбувало те, що керівництво і вищий анарат партії не знали турбот низових, отже, основних лапок партії, на котрі якраз опускався тягар дефіциту довіри до партії. Вище керівництво партії не знало роботи первинних партійних організацій, це її сприяло підминанню анаратом активу партії — і з первинних організацій, і з виборного активу.

В кіпці 80х, коли добре сплановане шельмування партії досягло своєї кульмінації, Василь і Віктор уже зрозуміли істинні причини цього шельмування. Анатолій, безпартійний, довше обурювався «обростанням» і «коруміовапістю» партійного анарату. Стомившись від пошуку аргументів, я ви користовував найдохідливіший:

- Толя, а які в тебе претензії до мене? Я ж — перший секретар...

- Ні, про тебе я нічого не кажу, але ж інші...

- А ти їх знаєш? Я знаю десятки і сотні винятково порядних комуністів, секретарів і працівників анарату в тому числі. Я маю право говорити так, як ти чуєш, але ж чому ти мені не віриш?

Через роки, потерпаючи від пестатків, від неможливості звести кінці з кінцями на злиденну шахтарську пенсію, Анатолій більше відмовчувався та розводив руками на мої слова:

- А чого ти жалієшся? Ти ж цього хотів...

- ?!?

- А ти пригадай наші розмови тут, у сарайчику у 89-му та 90-му.

- Так хто ж знав, що воно таким обернеться?

Фарс путчу, незаконна заборона партії, хвиля зла проти мільйонів порядних людей травмували, звичайно, братів. Анатолій теж відчув фальш того, що відбувається. У моїй книзі «Куди йдемо?» згадуються окремі фрагменти тогочасних подій. Сподіваюся, мені вдасться ще розповісти про все докладніше...

Тепер ми з Віктором і Анатолієм не так часто зустрічаємося, але розмови наші, хоч і рідкі, це продовження давно розпочатих тем. Зрештою, чи багато слів потрібно близьким людям, аби зрозуміти одне одного. Наші витоки — з одного джерела, з того дому, де залишилася душа родини. З тієї тривоги, що підсвідомо виникає напровесні треба щось робити на городі; і тієї, що восени — час готувати дрова на зиму. На довгу зиму.

Терни і працюю

Консервативна течія нашого селянського виховання була порушена тим, що після семирічки до восьмого класу прийшли з нами і діти робітників та спеціалістів з заводу, в колективі якого було чимало приїжджих. Заводські діти, як нам здавалося, були більш демократичні, поінформовані, краще забезпечені. Гапя і Коля Озерови, Юра Костенко, Василь Сахпрпко, Оля Мальцева, Володя Хаврюк уже вмiли відстояти свою індивідуальність, не кажучи вже про трохи старшого віком старосту нашого класу. Чимало з них незадовго покинуло навчання у середній школі, але та хвиля бунтарства, яку вони внесли своєю появою, залишала в класі свій слід. Мої однокласники з місцевих теж були не з пересічних — з характерами, що виявлялося у самостійному мисленні і вчинках. Віктор Белінський, Костя Григоренко, Гапя Маковецька, Микола Ярмулківський, Мишко Задоро жний... Мишко, до речі, мав кипучу вдачу, якесь особливе відчуття честі і порядності. Пригадую, якось завівши мене у занасний тамбур, каже: «Сашко, вдар мене по морді, мені потрібно зупинитись». Так він відреагував на свої слова і вчинок, які могли образити одного з однокласників. Мені здається, що Михайло і нині тримає нерви без «ізоляції». Але йому, головному спеціалісту господарства, гарячковість вибачають, бо знають про його совісність.

З Крутих Горбів до восьмого класу ходили Валя Осад ча та Іван Шаповалепко. Взимку вони жили в інтернаті. З Буди ходили я та Микола Седін. Однак у колективі ми не загубилися, бо мали добру підготовку. Не став на заваді навіть мій вік і малий зріст.

Швидко пролетіли перші тижні вересня. Задощило, похолодало. Ми ходили розбитою дорогою повз таємничий цвинтар мимо провалля, над яким височів хрест. На цьому місці загинули кілька кішоватеьких хлопців, які знайшли в землі снаряд. Якщо пройти ще нару кілометрів — потрапляв у принишклі під дощем Вирубки, далі йшов слизький спуск до села... Такою найбільше занамяталася дорога зі школи додому. Занах мокрих горіхів і донині нагадує мені шкільні роки. В душі зринає тривожне відчуття безмежності нічного простору, що завис над кількома маленькими шукачами знань.

Вдень ця дорога здавалась зовсім іншою: золотилися левади, в саду, ближче до Кислівки, ланка дозбирувала городину. В яру, нижче провалля, біля хреста ми сідали відпочивати. Поблизу паслась кішоватеька череда, цвинтар не відлякував своїми зарослями. Може траплялося так через те, що повз нас час від часу проїжджали колгоспні вантажівки з буряками і жомом — така собі проза життя. Вуличка на околиці Кішовати, якою ми прямували, була обсаджена

височенними горіхами, і ми, щоб не дуже внадало в очі господарям, підбирали струшені вітром стиглі горіхи, від яких потім довго не відмивалися руки

Дорога до школи займала приблизно годину. Цього часу вистачало, щоб обмінятися шкільними новинами, прочитаним, домовитись про те, коли дорогою додому завернемо у Кислівку «на кіно».

То був час першого супутника, освоєння цілини, початку механізації села, і, якщо висловлюватись газетною лексикою, загострення холодної війни. Велика політика не особливо цікавила нас, але в жодного не виникало сумнівів щодо правильності всього того, що вирішувалося у Москві. У всякому разі ми були твердо переконані, що держава наша найкраща у світі і дбає про кожного з нас. Навіть Василь Граждан, який регулярно слухав «Голос Америки», розповідав про почуте критично, коментуючи його, на, так би мовити, нашу користь. Ми трохи кепкували з нього за його манеру говор:, и майже пошепки, озираючись чи не підслуховує хто, бува. Втім, йому довіряли, точніше його віку і досвіду. Василь вчився у дев'ятому, але на кілька років був старший навіть за деяких десятикласників, бо перед тим пропустив кілька шкільних років. Існувала й ще одна причина, що залишала його, так би мовити, поза критикою. Василь зостався єдиним, хто вижив після тієї страшної історії з міною, знайденою хлопцями на леваді біля самого села. Пригадую вибух, що струсонув селом. Мені тоді було чотири. Почувши недобре, люди кинулись на куток... Понівечені тіла хлопців, що підірвалися на міні, лежали попід кущами біля покаліченої яблуньки. Врятувати вдалось лише важко пораненого Василя. Він іноді показував нам сліди страшних ран, і може тому ми намагались оминати ту яблуньку на галявині з могилою, де іноді насли череду або грали у гилки.

Ще один спогад тих часів — про кінофільм «Дело было в Пенькове». Він просто зачарував нас усіх, ніби розповідалося в ньому про наше село, близьких людей, відомі події. Як співчували ми молодому Тихонову, як переживали разом з ним його складне кохання! Пісня з того кінофільму «Нарней так много молодых» звучала для нас, як натяк на існування чогось тривожного, незвіданого, якоїсь великої загадки, що чекала нас попереду...

Роком пізніше я дивився цей фільм по телевізору, який поставили у школі. Сам по собі телевізор був великою дико випкою, а гут віс пені фільм... Незчувся, як залишився біля екрану сам з нашого гурту. Вибіг на двір і зрозумів свою необачність. Стояла морозна ніч, вітерець ніби перемітав хмарки через місяць і гак само перемітав стежку. Сніг під ногами рипів, здається, на всю околицю, чим дратував кі шоватеьких собак. Чомусь згадалися чутки про вовків, що їх нібито бачили мисливці... Увесь насторожений, я минув цвинтар,

яр, хрест над проваллям і почав підніматися косогором. Раптом якийсь неприродній звук долинув з боку бу дяпських левад. Пригнувшись, я помітив, як поперек стежки польовим шляхом бігла розхристана, простоволоса жінка. Вона раз-пораз падала, піднімалася, піднімаючи руки до місяця, реготала і знову бігла. Занімівши, я бачив, як вона пробігає зовсім поруч і кинувся навтьоки через яр в бік ки слівської дороги. Хвилин через двадцять мене донесло до клубу, біля якого віє стояли його завідувачий і кілька односельців. Мій вигляд, очевидно, не вимагав зайвих доказів правдоподібності пережитої пригоди. До того ж хтось пригадав, що справді вдень між Будую і Кислівкою блукала якась божевільна. То ще один спогад про «Дело было в Пеньковс».

...Наша школа не лише вважалася, а й справді була сильною, з міцними традиціями, усталеною системою навчання і виховання, прекрасним вчительським колективом.

...Он стоїть наш учитель математики Анатолій Лукич. Завдяки йому я був твердо переконаний, що не існує задач з алгебри, геометрії чи тригонометрії, які не можна розв'язати, і доводив це їм шкільних і районних олімпіадах. А ось розкриває шкільний журнал вчителька фізики Марія Іванівна. Кожей урок вона починала з того, що ми з пам'яті виписували на дошці формули, які вже проходили, а хтось один відповідав усно. Знаючи, що відповіді є обов'язковими, ми весь час були в напруженні, а відповідно і вчили фізику. Марія Іванівна була стриманою і не особливо допускала у свій світ когось стороннього, в тому числі і колегучителів. Схоже, що це було характерною ознакою її родини, бо років через десять в мені довелося працювати з її старшим братом — Артемом Івановичем, теж подібним до неї за вдачею.

Учителька хімії, натомість, була уособленням емоційності. Невисока, рухлива, вона швидко говорила, зосереджуючись виключно на своєму предметі. Завдяки Ларисі Іванівні ми за місяць «прогнали» програму, якої нам не вистачало для того, аби вийти на рівень вимог восьмирічки. На основі шкільних знань з хімії, я навіть в інституті складав екзамени, бо не дуже впевнений в собі доцент Славен цов так і не зумів прищепити студентам інтересу до цього предмета.

Павло Прохорович, учитель історії і географії, фронтовик. Ми не раз, аби затягнути час на уроці, просили його розповісти про війну. Він здогадувався про наші хитрощі, але надто великою була спокуса поділитися пережитим, і йому, траплялось, не вистачало часу, щоб завершити чергову бувальщину. Його розповіді жива історія, вони були невід'ємною складовою шкільного виховання.

У школі виховувало все: коридор, насторожено тихий під час уроків, гамірний на перервах, просторий двір; стінгазета, френч класного керівника; занах географічних карт; старий сад, майстерня, поблизу якої шкільний завгосп Кость Іванович виконав криницю.

Через дорогу - спортивний майданчик, а ще далі — шкільний тир. І чи то програма після війни була така, чи, може, фізрук Володимир Васильович умів вибити натрони, але стріляли ми часто. Я і брат Віктор після районних змагань навіть потрапили на дошку відмінників військової підготовки. Фотографії з того часу учитель фізкультури передав мені аж через тридцять років на зустрічі випускників.

...Так вийшло, що до цих спогадів я повернувся лише через рік, знову під час відпустки. Відтоді багато змінилося. Пишу, вже не будучи головою парламенту. З'явилися нові клопоти, обов'язки і перспективи. Часу обмаль. Чи варто продовжувати? Перечитую написане і розумію: це потрібне найперше мені. Але не тільки мені. Бо я — лише частка свого покоління, спогади в мені живуть як свідчення нашого часу, вони допомагають мені осмислити усе, що відбувається. Осмислити в розвитку, в нерозривній єдності подій, фактів, обставин, щоб надійніше визначитись з вибором, щоб зіставити цінності, відсіяти тимчасові від незмінних. Потреба того існує в кожній людині. Як продукт свого часу і як ланка (чи як мить) вічності, людина несе в собі всі ознаки часу, святі і грішні, світлі і трагічні, але завжди повчальні. Час і обставини життя змінюються в багато разів скорі іпе, аніж змінюється сама людина. Лише за багато поколінь зовнішні переміни якимось дрібним сегментом змінюють її генетичний код, своєю консервативністю вона тримає естафету розвитку людства, і, можливо, тому теж з усього плетива спогадів хотілося б знайти, спіймати хоч натяк на передумови якісних кодових перемін. Що це: приклад батьків? Потреба товариства? Відчуття причетності до суспільних справ? Пронизливий біль від затухання природи? Святе прагнення справедливості? Залежність від людської оцінки чи страх осуду? Омана влади, поваги і добробуту? Не знаю. І ніхто мабуть того не відає. Знаю лише (і чим далі, тим краще), що кожна життєва мить — перша і остання. Схід сонця над туманним Голосієвим, занах росяної бережини чи свіжої стерні, світлиця з білої акації, очікування щастя, що, за Наустовським, дорожче самого щастя, ні з чим незрівнянне задоволення від добре зробленої справи, дотик дитячої щоки... Все те — єдине і миттєве у своїй справжності, і все те — суть усього життя. Люблю його, роздумами своїми хочу засвідчити своє почуття, в спогадах моїх, поштовхом до написання яких були пропозиції журналістів, є і данина поваги моєму поколінню.

Дитинство, школа, сільські повоєнні клопоти — звичайна буденна річ. Так розповісти міг би кожен з тисяч моїх ровесників. Ми тепер люди зрілого віку, але витоки наші, наші корені — звідтіля. І в цьому можна знайти пояснення нашого ставлення і до минулого, і до нинішніх перемін. Ми є значною частиною суспільства і маємо право вимагати, аби на шляху до цих перемін держава не забувала про нас і про наші джерела. Це дуже важливо — як заради минулого, так і заради майбутнього.

Кінець 50х років був для старшокласників багатим на нововведення. За М. С. Хрущова серйозно взялися за практику поєднання навчання і праці. Точніше, навчання і трудового виховання. Ідея загалом добра, хоча умов для її втілення у більшості шкіл створено не було. Можливо, пізніше цю роль дещо краще виконували міжшкільні комбінати. В деяких міських школах при цьому діти добре освоювали робітничі професії. У селі ж усе розумілося простіше: для хлопців — механізаторство, для дівчат — лапка або ферма. Для виробничого навчання раз у тиждень відводили цілий день. Видавали спецівки, і ми йшли до списаного в РТЕ комбайна. Було ще кілька токарних верстатів, в тому числі і для обробки дерева. Не скажу, що всі були в захопленні від виробничого навчання, але я любив возитися з інструментами, особливо виточувати дерев'яні деталі. Ще батько та дід навчили нас прибити латку до штахет, змайструвати якесь домашнє причандалля, викленати сану, нагострити ножі. Отож молоток, сокира, обценьки завжди були під руками. Щоправда, цвяхи ощадливий дід давав нам вживані, їх треба було спочатку вирівняти, а вже потім забивати. Коли ж у вихідні майстрував батько, вдавалося скористатися новими цвяхами і його професійним інструментом. Любов до доброго інструменту залишилась відтак на все життя. Багато з цього маю в квартирі, хоч і не такої якості, як хотілося б. До того ж і не відшліфованого руками від частого вжитку.

Виробниче навчання в школі вів Микола Петрович Возний, який перед тим працював механіком у РТЕ. Відтак ми отримали посвідчення комбайнерів і два літа на жнивах закріплювали знання практикою. Школа загалом багато робила, аби підготувати учнів до праці на землі. Цьому служили і виробничі бригади. Нашу очолювала невеличка на зріст, енергійна Ганя Маковецька. Вона була прекрасним організатором і згодом це пригодилося в її праці — була піонервожатою, вчителькою, інспектором райвно, директором школи в Таращі. Забігаючи наперед, скажу, що всюди була взірцем порядності і чесності. Шкода, що її здібностей та ініціативності не оцінили після, так би мовити, оксамитової революції. Шумовиння, яке виплило на поверхню, галаслива й претензійна сірість, добравшись до керівництва району, випроводили

директора школи передчасно на пенсію, не давши допрацювати всього два місяці...

Але повернемося в часи наших виробничих бригад, в часи хрущовських нововведень. «Наш дорогий Микита Сергійович», — писали в газетах. «Микитонька кукурудзяний», — казали в народі. Говорилося з іронією, але без злостивості. З усього видно було, що Микита Сергійович щиро намагався реформувати державу, підняти село. Аби не угодовство і заздрість, можливо, він залишив би добру спадщину. В усякому разі, після нього так і не вдалося знайти заміну раднар госнам і лише через тридцять з гаком років ми згадуємо про потребу регіоналізації економіки, децентралізацію влади.

Під посіви кукурудзи тоді віддавали все більше поля; з'явилися квадратногніздові сіялки; популярними ставали ланки кукурудзководів. Річ ясна, що й шкільні бригади спеціалізувалися на вирощуванні цієї культури. Кожен учень при цьому мав обробити по п'ятдесят сотих кукурудзи плюс дванадцять соток буряків. Той, хто спробував цієї праці, знає, що для підлітка це нелегко, навіть для сільських дітей, котрим до важкої праці не звикати.

Зранку через місцевий радіовузол до учнів звертався директор Семен Самійлович. Хвалив тих, хто відзначився в праці, гудив відсутніх, лякаючи їхніх батьків.

– Ви чули, що треба закінчити обробіток землі до того дня, коли видаватимуть перехідні свідоцтва? — повторював директор, проходжуючись поміж рядками.

– А якби ви почули, що батьки на це відповідають, — вирвалося в мене. Директор на ті слова лише розсміявся, не гнівався.

Навики, здобуті у виробничій бригаді і вдома, не раз ставали мені в пригоді вже в дорослому житті, бо грядки нерідко були підтримкою для сімейного бюджету. Були й інші винадки. Свого часу районні організації залучали до помочі колгоснам у час обробітку полів чи збирання врожаю. Райсільгосптехпіка, де я працював інженером і одночасно очолював нарторганізацію, теж мала закріплені площі ^цукрового буряка. Якось ми виїхали, а жінки з контори, іронізуючи наді мною, пропонують, мовляв, нема чого здійснювати загальне керівництво, ходіть до нас та спробуйте справжньої праці. Не бійтеся, у винадку чого — підсобимо. Я й справді доручив загальне керівництво своєму заступникові, а сам став на рядки. Денну норму закінчили до п'ятнадцятої години. Наступного дня жінки казали — на буряки поїдемо, але Мороза в свою лапку вже не візьмемо.

Я вже згадував про те, що був роком молодший від своїх однокласників. І хоч вчився відмінно і загартованим був добре, все ж різниця у віці давалася

взнаки. Найбільше — під час здавання заліків з лижного кросу. Поряд з міцними хлопцями я вичерпувався за п'ятьсім хвилин після старту. Тоді попросив вчителя дозволу, щоб пройти трасу самому. Мабуть, саме тоді я збагнув: найважливіше перемопи себе, всі інші перемоги приходять після цього. Сам, ие змагаючись ні з ким, я й справді мав не гірший результат на фініші, аніж наші шкільні лідери. Багато чого з підліткового віку вкарбовується в свідомість назавжди. Моя шкільна історія з лижним кросом, а точніше те, що я з Неї виніс, ніз піше в студентські роки, в армії не раз мені допомагало. «Герпи і працой», — ця квінтесенція успіху, яку я сам собі на практиці з власного життя відкрив, трохи перегукувалася з материним «Очі бояться, а руки роблять». Стосується це, звичайно ж, не лише фізичного навантаження.

Те, що наш клас був таки сильним, підтверджується тим, що близько двадцяти п'яти моїх однокласників здобули вищу освіту. Золоту медаль при випуску отримав Коля Мо ренець, який пізніше закінчив математичний факультет університету і зайнявся наукою. Було ще кілька срібних медалістів. Мені медаль не дісталася, хоч мав лише одну четвірку з астрономії — напевне обмежувались квоти медалістів. Згодом, через багато років, здається, на 25 річчі випуску вчителька астрономії сказала, що шкодує за тією четвіркою. А я розповів їй, як доучував астрономію в армії, де лекції з цього предмету читав мені фанатик астрономії ін жепердослідник з Сибіру, теж рядовий Гена Лавров. Він служив у сусідньому дивізіоні, але пости наші межували якраз біля ракетних капонірів. Прихилившись спиною до земляного валу, можна було стежити за розповіддю Гени, маючи перед собою унікальну наочність — зоряне небо Одещини. Про кожне сузір'я і багато зірок мій колега міг розповідати легенди, даючи дуже точні характеристики. А дивізіони були польові, спеціалізовані, тож у караулі за рік доводилося бувати більше сотні разів. Відтак і слухати літні й зимові лекції з астрономії. До речі, у вільний час Геннадій завершив математику управління двома агрегатами в польових умовах з одним оператором. Незадовго до цього за інженерне розв'язання цієї проблеми в сільгоснакадемії при захисті кандидатської дисертації ГромМазнічевський отримав ступінь доктора. Пізніше мені не раз доводилося стикатися з цією ділянкою досліджень, переконався, що важливий напрям прикладної науки не набув дальшого розвитку.

...Поволі життя в селі ставало заможнішим і в багатьох хлопців з'явилися велосипеди. Був він і у мого двоюрідного брата Валентина. Якось ми поїхали аж у «посьолок» рокит нянського цукрозаводу, що десь кілометрів за сорок від Буди. Вперше в житті я був так далеко від дому і вперше почував у чужій оселі. Вихідного дня ми поїхали в Узин, тоді райцентр, де стояв військовий гарнізон,

було багато офіцерів-авіаторів та їхні сім'ї. Біля величезного, обсаженого вербами ставу людно, весело, гамірно. День здався таким яскравим, що вона, та яскравість, надовго зафіксувалася в пам'яті. Втім, ми тоді ж вирушили додому — назад у Буду. Валентин — на рамі. Я — в сідлі. Сорок кілометрів трохи вгамували мою спрагу до велосипеда.

Отож на велосипедах стало зручніше і значно швидше добиратися до школи. Мали ми вже й справжній волейбольний м'яч. Весною уроки закінчувалися, коли сонце було ще високо, і ми мчали велосипедами у Тарасюкову леваду на заповітну галявину, де між двома молодими грабами була натягнута, умовно кажучи, сітка. Грали досмерку. Занах молоді трави, ще не загула зелень ліщини, друзіодполітки, якесь пронизливе відчуття юності — усе це фіксувалося кожною клітиною, щоб залишитися зі мною назавжди.

У юності до друзів прив'язуєшся особливо. Втрату будького з них переживаєш тяжко. Мені не раз доводилося боротися за збереження добрих стосунків з тими, з ким мене єдало багато спільного. Найближчим моїм товаришем у ці роки був напівроку молодший від мене Льоня. Близькими ми були дослівно з колиски, яку моя мама позичала для Льоні, коли я підріс. А Льонина чи не найбільш затишним місцем. На початку дев'ятого класу Льоня чомусь вирішив залишити школу. Він уже кілька днів не відвідував уроки і я зайшов до нього додому. Вмовляв Леоніда, переконував, мало не плакав. А вплинуло на нього, мабуть, те, що Леонід так само дорожив дружбою. Школу, а пізніше і будівельний технікум він закінчив добре. Працював у колгоспі, побудував хату, обжився, а згодом переїхав до Тараші. Добрі стосунки ми підтримуємо і тепер.

...Місячної ночі у Ялті приснився мені важкий сон. Наче ми у Тарасюковій леваді збираємо додому сіно. Пресуємо його так сильно, що воно перетворюється у мініатюрні кубики, наче вантаж для дитячої машинки. Вага ж його при цьому зберігається. Ми все це веземо додому, маючи на увазі, що ближче до села треба ще набрати буряків і гички. Облич рідних не видно, однак присутність батька відчувається. їдемо згори від цвинтаря. Трохи ближче до левад в буряковій плантації стоїть автомобіль — щось середнє між летючкою і машиною військового зв'язку. Є тут і Василь. Якимось чином вантаж трансформується у набитий пенал, що формою нагадує солдатецьку скатку. Решта корму нагадує форму рушниць. Я йду селом, відчуваючи тягар і скатки, і рушниць. Вітаюся з дядьком Тимохтесом, Толею Рудим. На мене здивовано дивиться сусідська красуня Ганя і відходить (колись мені здавалося, що я їй подобаюсь, хоч розмови у нас про це ніколи не було). У нашому дворі мене зустрічає тітка Ніна. Я очікую, що їй і матері буде приємно, що приніс

прибуток на обійстя. Натомість у голосі тітки чую якусь приховану претензію: «Що ж ви не встигли, матір забрали чи то у будинок престарілих, чи то у лікарню в Пере гонівку». Я ніяк не можу згадати, де це село: на Черкащині? Близько Фастова?

– А що трапилося? — перепитую.

– Ти ж знаєш, вона не хотіла, чекала вас. Там головою сільради вибрали Тетяну, знахарку. Вона ворожить на п'яному перці.

– Ви ходили до неї?

– Ходила. Погані справи, дуже погані.

Скатка опускається додола, поперек неї — рушниця. Мене огортає рознач. Я знаю, що матері уже давно немає і розумію, що все доведеться ще раз пережити. Але давно немає і батька, і тітки Ніни, і брага Василя, і дядька Тимохтея, і Толі Рудого, і навіть сусідки Гані. Прокидаюся в сум'ятті і пишу прощальну пісню. Чомусь російською мовою, хоч давно її не вживав.

*Да о матери тихо, вспомнив каждый свою,
Как в туман окунаясь у земли на краю,
Словно аистом добрым над лугами паришь,
Словно слово, что маме не сказал, говоришь.*

Із дзеркала на мене дивляться стривожені очі вже сивої людини. Знаю, що постійні тренування відганяють вік від плечей, постави, рук... Та час невблаганний. Нічого, правда, не боюся. Це може статися винадково, тим наче, що знаю про цілком реальні погрози розправитися зі мною, знищити. У нашому політикумі я виявився незручною, чужою фігурою, на заваді тим, хто особисте ставив і ставить на першому місці. Мене ж батьки так не вчили. Я не боюся нічого, окрім одного: не встигнути зробити те, що намітив. Але треба скинути з себе тягар сну. Голюся, роблю інтенсивну зарядку — і її море, подалі від берега, туди, звідкіля все здається іграшковим. Без перерви на відпочинок. Подолай себе, працєю. Тільки в тому вихід.

З пам'яті зовсім стерся випускний вечір і все, що пов'язане із закінченням школи. Пам'ятаю лише фотографування напередодні задля якого хлопці чи не вперше у житті вбирали краватку — однудві на весь клас. Я приніс, здається, батьків «алстук», як він його називав і котрий одягав востанне, мабуть, років з двадцять тому, ще на курорті. А може то була краватка брата Василя. Пригадую лише, що була вона в навскісних лініях і здавалася мені дуже гарною. Краватку я ніс до школи в кишені. До речі, колись розказував дід давню історію: заночував у селі у баби Ссклети волосний писар. Зранку, наздоганяючи винадкового постояльця аж у Вирубках, баба гукала: «Заждіть, ви забули свою вошоловку!». При цьому, несла краватку на наличці, бо

розгледівши на ній гниди, буквально зрозуміла призначення цього предмета гардеробу.

Було ще одне фотографування. Під жовтою акацією, котра разом із штахетами відгороджувала широкий шкільний двір від широкої сільської вулиці. На цій фотографії я так само найменший. Стою разом з Андрієм Задорожним. Усі ми наче вже й не діти, але ще її не дорослі. Мине небагато часу і ми, особливо дівчата, візьмем на плечі сімейні турботи, працю — усе, що називається дорослим життям. Надто рано, як мовиться, передчасно відійдуть у вічність однокласники Тася Покотун, що захоплювалася усім і вся, Таня Несміх, якій була властива типово українська врода, що виявлялося у довгій чорній косі; Оля Циган — дочка учителя з Луки, пізніше випускниця «інязу» — тиха і привітна. Знімок зафіксував добротне приміщення ще земством зведеної школи. У її стінах пізнавали науку багато моїх односельців, моїх рідних і близьких. Якби існував комп'ютер, який фіксує у пам'яті мрії школярів — скільки світлих перспектив можна було б зчитати з монітора тієї фантастичної машини! Життєві будні приглушать мрії, вітри, і чорнобильські в тім числі, прошумлять над дахом нашої школи, широкі коридори якої і донині, здається, бережуть голоси моїх однокласників і учителів. Я ніколи не зважився більше переступити поріг школи, хоча було багато приводів — зустрічі з випускниками проводили вже у новій школі, котру збудували у центрі Ківшовати поруч із Будинком культури, колгоспною конторою і давньою церквою.

Буда

Двори нашого села розташувалися у підковоподібній долині, з усіх боків оточеній нагорбами. З південного боку нагорби покриті зеленими левадами. З північного і східного колись був правічний ліс. Тепер гам насаджений ліс сосновий та молода дубина. Межі левад позначені були черешнями, грушами та яблунями, які, втім, донині не збереглися. Але в пору мого дитинства ми мало не щодня пронадали в левадах, знаючи сорти всіх дерев і смак плодів кожного з них. Ми відали про всі ягідники і час дозрівання лісових горіхів, ожини, глоду, шипшини. Левада і бір були усім: і складом будівельних матеріалів, і насовищами, і, сказати б, місцем виховання дітей. Долиною через «той» куток протікала маленька річка, тепер струмок, яка й починалася відразу перед селом, за холодними ярами у Ківшоватецькій леваді. Річка називалася Побережка. Вона ховалася у непрохідних лозах, а далі виходила на чисту місцину посеред села і дно її у тому місці було піщане. Там через річку був перекинутий місток, через який їздили підводи, а часом навіть трактори.

Влітку біля містка було завжди людно. Хлопці пірнали, стрибаючи з перил містка, і не діставали дна. Течія в цьому місці була швидка. Лігши на краю містка, можна було відчувати, як сам ніби пливеш назустріч хвилям. Перед містком круті бурти — згадка про поташний завод, котрий років двісті тому нищив довколишні ліси, що потім довершила цукроварня. Згадка про завод зафіксована і в назві села. Так само називається багато сіл в лісостепу і на Поліссі, де колись було розташоване якесь виробництво. Бурти поросли низькою лободою і споришем, подекуди будяками, серед яких були й такі, що плетуться над самою землею і дають безліч покритих колючками плодів, подібних до дрібних сливок. Бігати босоніж там небезпечно навіть для тих, хто без черевиків ходить від зими до зими. Ближче до шляху бурти підіймаються метрів на двадцять догори, мають стрімкі краї. Там живуть стрижі. Між тими штучними горбами утворилася вузька ущелина, якою протікав струмок. Здавалося, відходи виробництва навмисне скидали якраз у тих місцях, де били джерела, і вода текла невеличкими струмками до річки, ховаючись у трясовині.

Перед буртами вигін — центр села. Ще один вигін лежав поряд з нашим двором. Після війни на першому з них розмішувалися колгоспні будівлі: стайня, комора, тік, льохи. Тут же — і магазинлавка. Під коморою часом бавилися діти, бо вона була складена на великих каменях з проміжками для вентиляції. В давнину село називалось Монастиркою, через те, що на найвищому місці, на кручі стояв монастир, котрий, мабуть, виконував і оборонні функції тут, на півдні Київської Русі. На місці монастиря тепер насіка, розкопок гам ніхто ніколи не робив. Натомість проводили їх з протилежного боку, де, за переказами, ховали у льохах монастирське збіжжя перед початком татарської навали. Місцина ця так і зветься — Льохи. Непроста історія України зафіксована у назвах урочищ, полів, вибалків — Панські яри, Мереж чина левада (зі столипінських часів), Золоцьке (легенда каже, що козаки Хмельницького добре почистили у тому місці польський обоз, та золото своє шляхта чи то приконала, чи то скинула в лісову криницю. А вода у ній і справді добра). Нагадують про історію й назви дальших сіл — Бране Поле (з Київських часів), Жидівська гребля тепер Чанаєвка (з Коліївщини), Лук'янівка, Петрівське, Антонівка, Косяківка, Веселий кут (поселення, що вирости з козацьких хуторів). Дворів у нашому селі завжди було небагато — близько ста тридцяти. Але сім'ї були великі і через те було людно. Нас було повнісінько у першому класі школи, а четвертих класів було навіть два. Нині ж усього до двох десятків школярів. У часи мого дитинства і юності корінні родини села визначали прізвища: Граждани, Насічнюки, Маковецькі, Оришичі, Голубенки, Вороні, Курі (Курчеики — після революції), Торові, Ткаченки, Потеряйки...

Якщо б додати ще кілька прибулих родин — Бондаренки, Пономаренки, Морози, Мельниченки, то перелік сільських прізвищ можна було б вважати вичерпним. Я помітив одну особливу закономірність. Дивну закономірність — «прибулі» прізвища, навіть якщо вони об'єднують дуже великі родини, з часом усе ж зникають з села. Ніби й тут проявляється своєрідний родовий відбір, коли земля звиряє людей за кодом давності, ко реневості, надійності, самотужки виробляючи критерії взаємної відповідальності. Усе це, звичайно, відносно, суб'єктивне. Але зв'язку людини з природою, їх взаємовпливу не можна ігнорувати. Уявити тільки, що по десятих роках від'їзду з села, приїхавши до батьків і погнавши насти чсре ду, я безпомилково визначив, чиєю є кожна корова — за зовнішнім виглядом, манерою, сказати б, поведками... Тварини бувають дуже схожими до своїх господарів. Придивіться, які подібні бувають собаки до своїх власників (чи навнаки).

Рідні місця наче застигають у пам'яті, зафіксувавши і вибравши з поміж усіх років власне той час, коли ти був щасливий. Пам'ять про батьківщину має обличчя щастя. Можна сказати й так. Село у пору моєї юності бідувало. По війні, як я вже згадував, вціліло кілька хат. Для нового будівництва держава жодної допомоги не давала. А податки встановлювала жорсткі. Сімейний бюджет виснажувався й системою самообкладаптя та фактично дармовою працею в колгоспі. Але діти і юнь цього не розуміли, не помічали, не брали до голови. Була родина, мати. Дитина при живих батьках ніколи не знає, що таке безперервні турботи й клопоти. Її обходить щось одне — скажімо, гуси, яких доручено пильнувати або щось інше. Але пригнавши їх ввечері на обійстя, дитина знову стає цілком вільною від клопотів будня. Важливість же обов'язку полягає не в його об'ємності, а в безперервній тривалості. Не важко щодня готувати сніданок для сім'ї, але нелегке натомість відчуття, що на тобі уся відповідальність за те, аби нагодувати родину, і ти цієї відповідальності ані передоручити, ані перекласти на чужі плечі не можеш.

Отож мої спогади з селом асоціюються з безтурботністю. З якоюсь внутрішньою безмежною свободою, яка можлива лише в юності. Дарма, що в моєму селі тепер багато змінилося. Його повітря, його неповторна атмосфера завжди матимуть у моїй пам'яті обличчя щастя. Нема вже річечки. Нанські і Цюрині яри поділилися з долиною своїми глинищами, утворивши глибочезні провалля. Саму річку спочатку перегородили і зробили великим ставом. Але став швидко замулився і став малим ставком. Шлях на хутірець тепер біжить через греблю, що заросла вербами. А нашого місточка давнимдавно немає. Нема й буртів — особливої ознаки Буди. Ще років двадцять тому тодішній толова колгоспу Федір Якович Гунявий розпорядився розконати їх і вивезти на

поле. Чи була з цього користь для врожаю, не скажу. Може й була. Нема й провалля, в якому містився наш «нартизанський штаб» — воно все заросло акаціями — і в час цвітіння на село йдуть занашні хвилі медових ароматів. Не стало також трьох дворів, що були відразу за проваллям і де жили мої однокласники, — Маруся Переверза і Маруся Коломієць. Ніхто з їхніх великих родин у селі не залишився. Через греблю, навпростець, забравши частину Воронів ської і Закревської гір, пролягла асфальтована дорога, що добігає до Кислівки аж до садиби давно об'єднаного колгоспу. Гребля з'єднала Оверків, Кажужин і Лукашенківський ставки, закривши водою всю долину, заховавши й річку Ки слівку. Плесо вийшло просторе. На нього ніби накочуються левади з навколишніх нагорбів.

Заненад села, не лише мого, — закономірне явище в процесі індустріалізації виробництва, що супроводжується погано контрольованою урбанізацією. Навряд чи хтось у світі має готові для України рецепти впливу на цей процес, чи знає механізми його корекції. Мені здається, що один з найбільш перспективних проєктів у загальному виді передбачений програмою стабілізації і розвитку продуктивних сил України, затвердженою парламентом у 1994 році. Загальна ідея зводиться до того, щоб сільські повнокровні — у трьох поколіннях — сім'ї жили одним двором, маючи змогу ефективно працювати на землі і не лише на ній. У всякому разі не можна порушувати традиційну для України поселенську мережу, яка є незнаною у світі. Але так само не можна залишати землю на руки людей німецьких. Сім'ї повинні бути продуктивними. У період до горезвісних останніх у часі реформацій сільські сім'ї, котрі мали в своєму складі осіб продуктивного віку, жили заможнo. Цього заперечити не може ніхто.

У процесі був ще один прогавлений момент. Це було на початку вісімдесятих, коли в промислових центрах зародилася і набувала розвитку тенденція до городництва. Я деякий час працював тоді секретарем облпрофради і з приводу землі для городів мав немало розмов з представниками великих підприємств Києва. Зателефонував до облвиконкому, де в той час першим заступником працював мій добрий знайомий І. С. Плющ. «Іване Стенановичу, у моєму селі близько сорока дворів пустує, крім того гуляє ще гектарів двадцять землі з тієї, котру відрізали при Хрущові. Цього вистачило б для потреб середнього підприємства Києва. Давайте поставимо умову: завод ремонтує дорогу, відновлює або будує разом зі своїми людьми хати, забезпечує зв'язок, підтримує клуб і нехай за це кияни користуються землею. Робітники згодні. Буде, як вийде: хто зі старших переїде жиги в село постійно, хто

працюватиме на землі посезонно. Село оживе і не треба буде гак воювати за продовольчу програму».

Слухай, Саа, не займайся дурницями. Поки колгосп не п а году с країну — нічого не допоможе, — почув у відповідь.

Звичайно, не Іван Стенанович вирішував долю села, але в його репліці віддзеркалювалось ставлення до проблеми з боку реальної влади. Тодішньої. Мало що змінилося й тепер. Хіба що село відчуває ще більшу байдужість до нього з боку і держави, і владних інституцій. Не знаючи, як зарадити біді, та її їс дуже тим переймаючись, влада з послідовністю дятла довбе одну й ту ж тезу «продавати землю, продавати землю». У дятла, як мовиться, голова не болить.

Не вперше повертаюсь до теми землі. Вона корінна, коренева для нашої держави. Душа болить від легковажності тих, що при владі. Звужувати проблему до питання: продавати — чи не продавати, — значить нічого не втямити ні з нашої трагічної історії, ні зі світового досвіду.

Так, колгоспи створювалися часто несправедним шляхом. Але в той несправедний спосіб уже створилися передумови стрімкого розвитку галузі, тим самим — захисту інтересів сільського населення. Чи варто реформувати господарства, щоб селянин до землі ставився як до власної? Безперечно, варто. Але для цього державою повинні бути створені умови, щоб робота на землі була вигідною людям. Ефективність же цієї праці залежить від придатності умов господарювання для індустріальних технологій. А першою такою умовою є великі земельні площі. Європейці це розуміють, наші урареформатори сліпі. виправимо податкове законодавство, встановимо правила ціноутворення на хліб і до хліба, зробимо доступним кредит колективному господарству, агрофірмі, фермеру, просто селянину — і все стане на місце. З формами господарювання, з пошуком господарів люди розберуться самі, вони не дурніші від нових «наставників». Але подрібнити тепер землю, пустити її в обіг — то зробити непоправне лихо. Та ще й тепер, у час жорстокої кризи, порожньої гривні, засилля емісійного долара.

А ще приходжу до висновку, що так само, як і тоді, під час колективізації, так і тепер активність у справі руйнування усталеного способу використання землі проявляють в більшості випадків ті, хто на землі робити не вміє, або просто нероба. Йому здається, що він буде власником, а хтось працюватиме на нього. Держава не повинна підігрівати ниці інстинкти: жадібність, заздрість, завидющість. Вона зобов'язана забезпечувати суспільну гармонію. В такому випадку і господарям із вродженим прагненням до самостійності знайдеться місце для хазяйнування.

Ветеран, Герой, мислитель Лука Олексійович Іванищенко, що за 46 років головування не скористався жодного разу кредитом, і нині день у день у його селі на Черкащині люди одержують зарплату, говорив мені під час короткої зустрічі:

— На початку дев'яностих Ви зробили (держава зробила) дві видатні речі: віддано землю у користування тим, хто на ній працює, і дано право розпоряджатися результатами своєї праці. Тепер ще треба створити умови, аби все те так і було, аби держава не нищила село, кинувши його напризволяще, забувши, що тут люди — її основа і майбутнє.

Буда й Кислівка тепер газифіковані. З великими потугами зведена нова школа. Господарство тримається «на плаву», маючи пристойні виробничі показники. Із зведенням нової школи чи не вдвічі зросла кількість дошкільнят. При чому все це спостерігається на фоні... радіаційному. Чорний квітень вісімдесят шостого докотився ядучим дощем уже на початку травня й сюди, за двісті кілометрів від реактора. У дворі мого дитинства рівень радіації в кілька разів перевищує допустиму норму. Село за об'єктивними показниками треба було б віднести до третьої зони. Але відселити людей нікуди. Та й нема за що. А люди? «Хто його раніше міряв? Тут же родонова зона. Он у Миропівці навіть водолікарня вже скільки років працює...» Люди пробують шукати для себе якесь пояснення того, що відбувається у той час, коли мимоволі над ними проводиться унікальний для історії цивілізації жахливий експеримент на виживання. Експеримент над кинутими напризволяще, котрі резервами власного організму хочуть подолати випромінювання. Чим обернеться цей експеримент у Буді, Кирданах, Синяві, Бороданях, Ди бинцях, Луці?

І чи не настав нарешті час, коли ми зрозуміли байдужість світу до Чорнобильської біди, перестати жєбрати в нього. Натомість перетворити нашу біду на знамено переваги, на знамено боротьби за наших людей і за нашу землю. Для цього треба лише, аби керманічі держави повірили в таку можливість, аби вони мали трохи більше волі і трохи більше совісті.

До Києва!

– А за Білою Церквою дорога Київ — Одеса рівна, гладенька. Яйце поклади — покотиться, — розповідав Вітя Оришич, братів однокласник. Віктор був хлопцем бувалим — він бачив, як будується нова траса.

їду вперше до Києва. їдемо утрюх: ще мій брат Віктор і двоюрідна сестра Катя, однокласниця Василя. Вона викладає фізику в сусідньому районі.

У Таращі на автостанції сідаємо на вантажне таксі — звичайнісінький ГАЗон з лавками й тентом. Місця маємо на останній лавці, тому можемо бачити дорогу і будинки обабіч, улашівський ліс. До Білої Церкви по бруківці трясє несамовито. Але нам не звикати. Зате далі, коли виїжджаємо з Білої на шосе — не порівняти. Дорога здається касовою. Машина мчить, відлічуючи стики бетонки, пролітає, завиваючи, зустрічний транспорт, особливо великі автобуси. Трохи лячно від такої швидкості. А ще більше тривожно — від невідомості.

– Це — автостанція, — показує нам досвідчена Катя. А це завод «Червоний гумовик». Он лівіше видно Байкове кладовище.

Відчуваю, що нічого з того не знам'ятав. Мою увагу привертає багато людей, що тиснуть в чергах, поспішають з речами до автобусів. Більшість з них — *наші*, галасливі і збуджені. Хто відбазарював, хто в подібній, як ми, справі. Поки сестра довідується про зворотній автобус у наш бік, Віктор, демонструючи свою обізнаність, підводить мене до кіоска з водою.

– З сиропом чи без? — запитує метка продавщиця в далеко не білому фартушку.

– Без. — Віктор замовляє дві склянки.

Вода холодна, колюча, приємна. Її смак чомусь нагадав мені, як Віктор їздив з дядьком Гришею до Таращі. Дядько умів знайти в усьому гандж. Так вийшло і з водою. Біля стадіону, а їздили вони з Віктором на базар, купив дядько дві пляшки ситра. Розкішний смак цього напою і я вже знав, бо ми не раз ходили пішки до райцентру і там його купували. Отож Віктор своє ситро випив, а дядько, супроводжуючи процедуру дуже своєрідною характеристикою води: «Кінські с...ки!» (та ще так, аби почувла кіоскерка) вилив напій прямо на асфальт. Віктор з солідарності теж злив рештки свого ситра.

Допиваю свою воду і підморгую братові: «То що? Кінські?..» Обидвоє сміємося з тієї минулої історії. Повертається Катя з квитками на зворотню дорогу. Задоволена: «Назад поїдемо автобусом».

До Голосіївської площі добираємося трамваєм. Це поряд але вражень набрати встигаємо. І сам трамвай, і високі будинки, і багато машин та ще більше людей — усе це нове для мене. Біля самої академії — став, весь у зелені плакучих верб. На човнах — гарно, в світлих кольорах вбрані люди. Усе, як у кіно. Ліворуч ставу — ліс. Автобус, яким ми їдемо до академії, підіймаючись угору, ховається в його тіні. Нарешті приймальна комісія. На «нашому» факультеті механізації у мене виявляється заминка з віком — не маю сімнадцяти років. Члени комісії радяться. Врештірешт старший з них вирішує — нехай здає. У Віктора виникає проблема зі здоров'ям — невідомо звідки взявся

високий тиск. Його скеровують до медпункту. Показник, як і на довідці з районної поліклініки, зависокий.

Катя знаходить вихід з ситуації:

– Випив він учора трохи. То ж, мабуть, і тиск. А так здоровісінький він.

– Пив? — запитує фельдшер у кремезного колгоспного вантажника.

– Та трохи, — бреше «во благо» Віктор, і медик підписує потрібного напірця.

Перший корпус академії знаходиться в старовинному приміщенні, що наче впливає з буйної зелені Голосіївсько го лісу. Ми виходимо з нього, уже здавши документи. Тепер залишилося лише зайти до квартирної господині, в якій мешкав Василь і підтвердити, що приїдемо на вступні іспити. Анна Федорівна мешкає на вулиці Данила Нечая, зовсім поряд з Голосіївськими ставками. Наралельно йде проспект 40річчя Жовтня, метрів на сто ближче до долини, якою б при відсутності гребель мала б бігти з Голосієва річка. Вулиця натріархальна, з водозабірними колонками. Через бруківку пробивається зелень, обабіч — густий спориш, високі дощаті огорожі розфарбовані в кого чим було. Часом похилені одноповерхові будиночки оточені яблунями, сливами, вишнями... Там і живе Анна Федорівна, адресу якої дав нам

Василь. Нас зустрічають привітно: «Знаєм, конешно, хорошіє ребята. Пріезжайте». Син господині Ігор — Вікторів одноліток. Працює токарем на машинобудівному заводі. Це від нього ми пізніше вперше почуємо нове для нас слово — стильяги. До явища цього Ігор ставився презирливо, цілком у дусі журналу «Перець» чи «Крокодил». Штани — дудочки, туфлі на товстій мікропорі, зачіска з коком, картатий піджак і розв'язна поведінка — ці атрибути, як тоді казали, стильмоди разом з бугівугі Ігор наче й висміював і разом з тим модні мелодії того часу безперестанку крутив на своїй радіолі. Так що ці мелодії назавжди запам'яталися і мені. «Лапдиші», «Мішка, Мішка, где твоя улыбка», «Лоліта»... Ці та інші мелодії заповнювали ефір, котрий звільнявся від офіційних тенорових арій часів Йосифа Віссаріоновича. Пісні ці ставали наче музичним символом спочатку міщанства (в доброму розумінні цього слова), а згодом і символом тенденцій нового часу.

Після здачі документів до приймальної комісії залишався ще місяць чудового літа. Проводили його з книжками, навіть кунаючись за Гражданською горою, ми подумки розв'язували задачі. Практично всі завдання зі збірника для вступників ми виконували без особливих зусиль. Дещо складніше було з фізикою, останні розділи, за десятий клас, мені здавалося, не були ще засвоєні, як слід.

Сестра Катя запропонувала поїхати з нею в її село На сташку. Умова така — ми помагаємо їй прополоти картоплю. Вона нам — підтягнути фізику.

Насташка — село велике. На річці Черні, що впадає в Рось, утворився став. Назва річки відновилася в пам'яті через багато років, заримувавшись у вірші:

*Зерно тулиться до зернят,
Так у світі повелось,
Що впадає річка Черня
Річка Черня в ріку Рось...*

Катя вчителювала у Насташці. Винаймала квартиру у місцевої жінки, що мала якийсь невластиво міський вигляд. Хата добротна, «на полах». Катеринина кімната — світла.

Отож ми в Насташці. Йдемо зранку за село, де є грядки для вчителів. Дорогою нас обганяє ГАЗон, вщерть заповнений дівчатами.

– Катерино Андріївно, сідайте з нами, — гукають.

– Дякую, вже недалечко. — І до мене: — Дівчата на буряки поїхали — усі мої учні.

– Коли вже до мене дівчата казатимуть «Олександрє Олександровичу», — кепкую над собою.

– Ой, Сашку, ще жалітимеш за тим, що час так швидко біжить.

Таки жалітиму. Невблаганний час забрав нашу Катю вчительку, співачку, художницю, красуню з ясним, якимось одухотвореним обличчям і розкішними косами. Ще того нашого літа її покалічив автобус у Таращі. Довію пролежала в лікарні, не маючи надії на одужання. Все ж піднялася. Згодом переїхала разом з чоловіком Михайлом Семеновичем до Фастова. Там її болячки і домучили, не давши дочекати першої пенсії. Сталося це якраз на мій день народження.

На вступні іспити проводжали нас батько з матір'ю, мало сподіваючись на успіх. Батько навіть пожартував: «Слухай, Ганю, а що ми робитимемо, якщо вони враз обидва поступлять?»

– Малий він іще, — це маги про мене.

Я й справді їду без великої надії, і чесно кажучи, без особливого прагнення. У теоретичній підготовці до екзаменів не сумніваюся, але добре знаю, що діє правило дворічного відробітку. А влаштуватися на роботу шістнадцятилітньому можна лише в колгоспі. Словом, ідемо. Віктор постунати. Я — пробувати.

На два тижні батьки дали нам аж шістеот карбованців — через півроку це вже було б — шістдесят. Проблеми з грошима в сім'ї були завжди. А тут ще

виявилось, що й одежі нам треба прикупити. Плюс проїзд, харчування, оплата квартири. Про всяк винадок дали нам ще нару відер картоплі та сала і яєць.

Київ зустрів нас всрвицею велогонщиків, що їхали з тренування. Кольорові майки, довгі в обтяжку труси, блиск шпиць на фоні зелених, ніби прохолодних капітанів обабіч проспекту... Це був інший світ, далекий від нашого лісу, від нашого наїждженого шляху, краєм якого ми, малі вершники, не раз неслися на конях, вдягнувши картузи задом наперед, аби не зірвав вітер. Бачу себе на тому коні і подумки переганяю велосипедистів.

Гамірні коридори першого корпусу. В них — багато хлопців у військовій формі, підтягнутих, поважних. На нашому факультеті конкурс — вісім чоловік на місце. Екзамени йдуть легко. Мені виглядало, що на кожному можна було б без особливих зусиль заробити п'ятірку, однак ставили чотири. Дві математики — письмова й усна, твір, фізика. Останній іспит я здавав запухлий, як від бджіл. Блощиця на квартирі вкусила прямо під око. Ніколи не думав, що «домашні сусіди по планеті» — це такий клопіт.

А нас вони не кусають, виправдовувалась Анна Федорівна.

Нас з Віктором вони кусали. І ми спали при світлі, опутивши ніжки ліжка в бляшанки з водою, що помагало звичайно мало. Я ніяк не міг дочекатися кінця квартирування.

Нові місця фіксуються в пам'яті предметами, що стають наче їх символами. Таким символом Києва став для мене український хліб і докторська ковбаса.

Ви б картоплі відварили чи суп приготували, — радила квартирна хазяйка.

«Хто ж буде бабратися з картоплею, коли он за сто метрів хлібний магазин і гастроном?» — подумки відповідали ми.

У селі м'ясні страви подавали рідко, здебільшого на свято, тому в нашій «симнатії» до докторської ковбаси нічого дивного не було.

А ще — п'ять хвилин ходи до Голосіївської площі і можна купити морозива. Біле, вершкове, шоколадне, з горіхами, пломбір «Ленінградський» по 28 кой. Заради цього варто було терпіти блощиць і здавати іспити.

– Біжи принеси морозива, — поблажливо доручав Віктор, відповідно мене фінансуючи.

Я купував три порції. Одну з'їдав дорогою, по одній — разом з Віктором. Щось ти довго ходив, — підозріло зустрічав браг.

– Та перерва там була.

Таку відповідь Віктор сприймав іронічно, а я, реагуючи на невисловлене звинувачення, продовжував: «Мені ж не можна — гланди...»

Прохідний бал для безпільгових був — шістнадцять. Я саме стільки набрав. Віктор — поза конкурсом. Отож, поступили ми обидва. Усього з випускників шкіл цього річ 11 і кіп зарахували чоловік двадцять. Героєм іспитового сезону став Слава Моргун, симпатичний, кругловидий хлопець, іцо був зананібрата навіть зі старшими абітурієнтами. Слава склав екзамени на «відмінно». Мене ще чекала співбесіда в приймальній комісії як «замолодого». Вона затягнулася.

Таак, Мороз Олександр... — Худорлявий чоловік за столом чимось схожий на сусіда нашого — дядька Якіма. ...Олександрович, — вихоплюється в мене.

– Бачу, що Олександрович, — декан стримує усміх... Аа, це, значить, брати вони. Скільки ж тобі років буде?

– Шістнадцять.

То може ти ще погуляв би трохи. Брат вчигимеґся, а ти — пізніше.

– Так я ж здав...

– А чому ти на наш факультет постунаєш? Старший брат тут учився.

Комбайн знаю. Права маю.

– Що ж з ним робитимемо?

Члени комісії мовчать. Чекають на думку старшого.

– А спортом, самодіяльністю ти займався?

– Так. З першого класу. Гуморески Стенана Олійника читав.

– Декламатор, значить. То, може, зарахуємо? Нехай буде наймолодший на факультеті.

– В академії, — додає хтось із членів комісії.

Виходжу.

– Як там? — це вже Віктор і нові знайомі — однокурсники.

На автостанції ближче знайомимося ще з одним нашим майбутнім товаришем по курсу — Володею Біденком. Він питає, де замешкаємо — в гуртожитку чи на квартирі.

Добре було б у гуртожитку, — озивається Віктор, бо Сашка блощиці закусують.

Кажуть, усі першокурсники будуть в гуртожитку повий збудували, — потішив нас новий знайомий. Прощаємося — і додому.

Батько на грядці біля недобудованих стін жне кропиву. Мати коло цибулі порається. Підходимо.

І як? — з нашого сяючого вигляду батько здогадується про відповідь.

– Поступили.

– Невже? Гашо, ходино сюди. Ну, ти скажи! І обидва?

– Обидва.

– Ти подивися, Ганю, обидва — студенти!

Мати і сміється, і плаче. Ідемо стежкою до хати. Батькові ніяк не вдається стримати усмішку. Він увесь час ніби сам до себе приказує: «Харашо, будуть учитися. А разом, то її добре». Віктор дорогою віддає матері половину зекономлених грошей.

Дід під ясенем кришить ножем гичку.

– Молодця, конєшно, вивчитесь — за плечима носити не будете, — дід задоволений.

Новина розійшлася швидко. І була відповідно сприйнята. Мабуть, іншого результату від нас не чекали — Морози ж.

В академії

У великій аудиторії четвертого (інженерного) корпусу зібрали увесь потік. Разом з в'єтнамцями та монголами нас чоловік сто тридцять. Декан говорить про речі, які мусить знати кожен початківець. Призначають старосту курсу. І відразу оголошують: перидий місяць — праця в підсобному господарстві. Потрібний робочий одяг. Від'їжджаємо завтра.

Мене трохи снантиличила новина про одягу. Вдома вона вся була такою з тією лише різницею, що до брудної роботи вбиралося старі латані штани. Але не поїдеш же по них в село. А із взуття у мене — всього одні туфлі невизначеного фасону, куплені перед випуском у школі.

Після інструктажу йдемо до гуртожитку. Віктора питання робочої одяжі теж турбує, але він виду не подає. З нами — два Миколи — Ремезенко зпід Чорнобиля і Вла сенко, з Макарівського району. Другий старший, уже після армії. Поспішаємо, бо нарить на грозу. Біля Голосіївського лісу дощ всетаки спіймав нас — перішив так, аж потемніло кругом. Старші хлопці біжать до якогось під'їзду, а я підвертаю ногу. Поки приєднався — був уже мокрий до нитки. В укриття не заходжу — однаково. Дощ стікає з голови до ніг, а я підставляю йому обличчя, аби хлопці не зауважили моїх сліз. Плачу від болю, невисловленої образи, жалю до себе через невлаштованість, яку відчуваю усім єством. Я хочу додому.

Так я прощався з дитинством, з домашнім затишком, зігрітим світлом матері.

У гуртожитку на вулиці Ломоносова комендант видає нам ключі. Вони виявляються непотрібними, бо в кімнаті вже застаємо двох студентів — в'єтнамців. Знайомимося.

– Ле хиу Лок, — руку подає мого зросту чоловік, розкриваючи усмішкою трохи завеликі зуби.

Нгуєн ван Хунт відрекомендувався як наймолодший студент. Йому вісімнадцять. Нгуєн навіть нижчий від мене. З ними ми прожили п'ять років. Як виявилось, старший з них, батько трьох дітей, пройшов школу партизанської боротьби. За весь час між нами не було жодного непорозуміння, завжди підтримка і взаємодопомога. А щодо навчання, то мені ніколи більше не зустрічалися люди більш наполегливі і старанні. Тлумачем у в'єтнамців був Чан Фак, хлопець років двадцяти п'яти. Вчився він бездоганно, а в додатку до дипломного проекту сконструював рисову саджалку, яка згодом у В'єтнамі була впроваджена в серійне виробництво.

Перший студентський вересень ми провели, збираючи кормові буряки і кукурудзу. Похолодало раптово. Я поїхав на вихідний додому аби взяти теплі речі. Мати скучила, розпитує. Розповідаю про призначену стипендію — двісті вісімдесят карбованців. Треба купити спортивний костюм, плащ. Показую кілька носовиків, котрі придбав недавно. Мати нагадує, щоб не витратити гроші на абищо. Знаємо ж, мовляв, як важко.

До клубу йду з Леонідом. Допмагаю написати плакатними перами об'яву про кіно. То в шкільні часи був мій добровільний обов'язок. Слухаємо радіолу. Завклубом — Василь Михайлович — звично скаржиться на серце, відганяючи хворобу то жартами, то помівками. Мене кортить до лісу. Майже фізично відчуваю потребу походити сухими з пожовклою травою галявинами, коло сосни, котра стільки нагадує... Хочеться прилягти на теплому від вже скупого осіннього сонця горбку і слухати, як шелестить листя. В такі хвилини відчуваєш повне єднання з природою, стаєш її частиною, як кущ шипшини, як улоговина, що вже чекає холодів...

В учгоспівському гуртожитку кімнати великі. В одній вміщається з десяток ліжок. Розквартирували по грунах. З нами Микола Власенко, Толя Козловський, Толя Завірюха, Микола Рсезенко, Володя Віденко, Стає Дем'янчук, Яків Шаровара. Нашу другу групу сформовано за принципом земляцтва. Більшість студентів у ній — з Київщини. Кілька хлопців уже відслужили армію, решта мали стаж роботи. Іван Мельниченко, наприклад, років за тридцять мав, одружений, є діти. Зі «школярів» — лише я. Старостою призначили Василя Гербича з Миропівки. Його заступником став наш Віктор. Комсоргом групи обрали Власенка, профоргом, здається, Нашу Хомепка. Поряд з гуртожитком — волейбольний майданчик. Виявляється, в нашій групі є добрі гравці. Виділялися Віктор з Миколою Ремезенком. Вони добре розігравали коротку передачу під Миколин удар лівою. У першій групі чимало

хлопців грали знаменито — Заграюк, Голубенко, Андрієнко, Демченко, Володько, Ждан. Баталії розгорялися кожної вільної хвилини. У грі ми пізнавали один одного. Звички, характери, здатність до колективної дії — усе це було показником, сказати б, загального рівня культури. Я спостерігав за грою, здебільшого, збоку, бо з моїм зростом «метр шістдесят» і вагою менше п'ятдесяти кілограмів робити було нічого. Поряд часто стояв Анатолій Гузій — високого зросту, видний. Ще недавно старший сержант, він розмовляв зі мною як з рівним: розповідав про армію, про домашні справи, про цікаві знайомства. Відчувалася якась велика внутрішня сила, яка не дозволяла йому бути зверхнім з іншими, в тому числі і з таким хлопчиком, як я. Через три роки Анатолій Гузій перевівся до інституту цивільної авіації, а ще через вісімнадцять ми ховали його під білими акаціями в Семиполках, на його батьківщині. Його вбила блискавка. Якраз в той день, коли вони відзначали ювілей факультету, який Анатолій Гузій недавно очолив. Виїхали до дуба, що росте на березі Десни, в тому місці, де вона впадає в Дніпро. Почалася гроза...

Академія, система навчання у ній застали мене зненацька. Різноманітні, мало пов'язані між собою предмети, перевага лекцій над практичними, тривалість занять, відсутність опитувань — усе це не сприяло мені. Треба було створювати свою систему навчання. Перший сигнал про це прозвучав уже на третійчетвертій лекції з нарисної геометрії. Поважного віку викладач Віктор Семенович Сідорко, зв'язуючи нову тему з пройденою, малював прості проекції точки і запитував, звертаючись до когось з потоку, в якому октанті знаходиться точка. Помітивши, що я неуважний, підняв мене. Я зам'явся з відповіддю не тому, що не знав, а від страху зробити помилку перед великою аудиторією. А ще від сорому — мене ніколи не ловили на байдужості до навчання.

– На екзамені, молодий чоловіче, будемо мати розмову про це.

І вона справді відбулася, та ще й у присутності самого професора Розова. А закінчилася словами: «Ставлю вам «відмінно» з великим задоволенням». Повинен зізнатися, що не менш задоволеним залишився і я. Хоча іншого результату не могло і бути: за перший семестр я розв'язав усі задачі з нарисної геометрії в усіх варіантах.

Предмет перевертає уявлення про суть речей, їх зображення і внутрішню будову. Це справді мова інженера. Це не мій висновок. Років чотириста тому так висловився французький інженер Гаснар Монж. Якимось, пояснюючи послідовність розв'язання однієї з найскладніших задач — визначення відстані від точки до площини загального положення, — я почув репліку Володі Сахна, пунктуального і ретельного вчорашнього сержанта. Він,

показуючи на навугиння ліній на аркуші наперу, з якого впливав результат задачі, сказав: «Це неможливо зрозуміти. Ти справді розумієш?»

– Ну, дивись, я все починаю спочатку.

Знання нарисної геометрії сприяло тому, що креслення — інший провідний предмет — був переведений, сказати б, у технічну площину. Тут у нас з Віктором проблем не було, бо таких вимог до якості креслення, які висував нам у школі Анатолій Лукич, мені піде не доводилося зустрічати. Через багато років я вкотре переконався у цьому, переглядаючи свої шкільні роботи.

Іноді важко пояснити причину захоплення тим чи іншим предметом. Металознавство здається предметом ніби відмежованим від практики. Його на курсі читав професор Браун Михайло Петрович. Середнього зросту, малорухливий, в масивних окулярах, він не був блискучим лектором. Мало цікавлячись аудиторією, професор розповідав про особливості внутрішньої будови металів, їх сплавів, суть тих чи інших характеристик тихо і якимось безсторонньо. Вій добирав аргументи так, наче розмовляв не зі студентами, а з такими ж фахівцями як сам. Мені вдалося вловити амплітуду його думки. І я вже не зміг від неї відірватися. Зацікавлення було таким, що більшість його лекцій я прослухав двічі, відвідуючи два потоки за рахунок фізкультури чи якихось інших предметів. Врешті це завершилося підготовкою невеликого наукового дослідження з практики і перспектив використання легованих сталей у сільгоспмашинобудуванні. З доповіддю на цю тему я виступив на засіданні наукового студентського товариства, і робота була опублікована в науковому журналі. Після цього мене, сімнадцятирічного, обрали головою цього товариства.

На перших заняттях з фізкультури тренери підбирали собі контингент. Мій вік та вага визначили, мабуть, і мою спортивну «кар'єру». Секція класичної боротьби поповнилася «мухачем», котрий міг, ще принаймні два роки, виступати в юнацькому розряді. Наші тренери, майстри спорту Борис Абрамович і Миром Семенович, мали серед своїх вихованців іменитих спортеменів, серед яких був і Олег Корват — переможець багатьох європейських турнірів. Команда академії вважалася однією з найсильніших у Києві та республіці. Заняття в секції боротьби допомогли мені закласти систему підтримування доброї фізичної форми. З юнацьким і третім розрядами я впорався швидко, але далі результати не «пішли». Мої нанарники, трохи старші за мене — Іван Ткачук, Анатолій Литвиненко та інші, виходили з секції першорозрядниками, як і їхні попередники Іван Ре венко, Іван Козицький (нині викладачі аграрного університету). Я ж протягом трьох з гаком років жодного разу не вийшов на килим у тій ваговій категорії, у якій тренувався. Організм ріс, сила, гнучкість

з'явилися згодом, як і згодом засвоїлись найнеобхідніші прийоми боротьби, що знадобилися вже не лише в спорті.

В залі боротьби, де стояли сейфи зі зброєю, побачив мене тренер зі стрільби Михайло Михайлович Іткіс. Заслужений майстер спорту, тренер і суддя, він теж підбирав собі поповнення. Був кінець грудня, морози стояли за двадцять п'ять градусів. Після «читалки» ми, кілька однокурсників, спустилися в глибокий яр навпроти третього корпусу, де в гої час знаходився тир. В туплях і плащі, купленому на першу стипендію, я відразу переконався, що повітря в лісі сизе не дарма. У дощаній прибудові горіла буржуйка, але тепло вона давала на відстані не більше десяти сантиметрів. Чекаючи тренування, я рятувався тим, що пхав свої ноги мало не в полум'я та крутився довкола пічки. Але й це допомагало мало — руки стали, як граблі і неможливо було нальцем натиснути на курок пістолета. Після тренування з лісу до гуртожитку ми бігли, але ще до півночі я не міг зігрітися. А наступного дня покірно перепросив свого «бобріка» — сільську куртку з сіруватим комірцем зі штучного каракуля. Так скромно вдягалися на курсі хіба що Гриша Демиденко та Кузьма Матвіюк.

Виступаючи на третьому з'їзді Руху, відразу після президентських виборів дев'яносто першого року, я застеріг актив цієї організації від розколу на основі елітарності. Згодом пояснював Іванові Драчеві, що мав на увазі, мовлячи про елітарність.

Я сидів на з'їзді поруч зі своїм однокурсником Кузьмою Матвіюком з Хмельниччини. Він за національну ідею (у своєму розумінні) відбув п'ять років у Мордовії. Аби вирватися з лісорозробок, бо відчував, що загине, навмисне відрубав налець на руці. Так ось Кузьма сидів на з'їзді Руху в тих самих, здавалося, черевиках, в яких ходив ще в академії. Ми тоді були з ним чи не найзлиденнішими студентами. Він дуже хотів виступити на з'їзді, але слова йому так і не дали. Натомість на трибуну вийшов Олесь Доній у французькій трійці і модній краватці. Я думав про те, що якщо вже цінувати заслуги людей у справі, яка вважалась чільною на з'їзді, то треба підходити до цього об'єктивно. Чин Кузьми був, напевно, не менш цінним, ніж інсценована студентська голодівка. Однак для скромного Кузьми часу на з'їзді не вистачило. Звідси і висновок про можливий розкол на елітарній основі. Що, зрештою, і сталося.

Посеред осені разом з другокурсником і його приятелем Славою Іщенком, що, вже працюючи в одному з проектних інститутів, продовжував жити «в приймах» у гуртожитку, ми поїхали подивитися центр міста. Вперше я побував у Першотравневому нарку, побачив величну нанораму Дніпра і Заріччя, ніби на макеті постали переді мною квартали Подолу, «Ленінської кузні» з дугою мосту через ріку. Стояла прохолодна світла днина. Листя майже

онало, і його залишки на каштанах і кленах здавалися ще яскравішими. Прозоре повітря дозволяло побачити луки аж коло гирла Десни, далекі села на Лівобережжі, нагромадження споруд у Дарниці.

Тепер розумію Батия, який ішов на Київ ордою, кажу до Славка. — Тут таке відчуття простору, ніби увесь світ під тобою.

Минуть роки, я побуваю в багатьох столицях світу, але ніде не доведеться зустріти такої доброзичливої величі, яка характерна для Києва. Може через те, що Дніпрові кручі, котрі прийняли на себе Київ, пологіші, порослі лісом. Через те простір сприймається без остраху, який відчувається, наприклад, на правому березі Дунаю у Будапешті і Відні, або у Берні, де прямовисна скеля метрів з п'ятдесят височить над річкою, віддаляючись від споруди парламенту всього на кілька кроків.

Слава дефілював центром Києва у бостонових штанах без манжетів, які він виміняв у мене взамін на брюки з напівсукна. Я знав, що обмін відбувся не на мою користь, але ті штани таки видавалися мені несучасними. Може тому, що їх у тридцятих роках носив ще батько, а тоді холоші шили завуженими. Зрештою, як відомо, мода була і залишається примхливою. Зрозуміло, що й тоді ми не могли вгнатися за нею, але вслід за Ернестом Наумчиком під Новий рік одягнув «дудочки» Микола Ремезенко, за ним Віктор і багато інших однокурсників. Вірними традиції залишались колишні моряки Петро Глоба, Василь Гербич, Навло Хо менко та кілька інших хлопців, які служили на флоті. З одним із них — Анатолієм Гречухою — ми багато літ згодом працювали в системі сільгосптехніки. У вересні сімдесят шостого, коли мене затвердили завідувачим сектором обкому, я зайшов до Толі:

– Кінець робочого дня. У мене в машині пляшка знайшлася б та й перехватить буде. Де краще?

– Та знаєш, — він зберіг манеру говорити з певною самоіронією, вживаючи русизми і вульгаризми, незалежно від віку співрозмовника, — тут — прохідний двір та ще дивись, який аглоєд загляне. Давай прямо в машині. А що я тепер не п'ю майже, то давай ще цього надьожпого товарища захватимо.

Уже в машині я пригадав Анатолію його ж розповідь зі студентських часів. Якось їхав він на свята додому, в Бари шівку. Електричка прийшла, коли смерклося. Лампочки блимають денедє. А навколо — болотюка! Вода потроху пришерхає.

– Дивлюся, — каже Анатолій, — щось в калюжі під фо нарьом ворухиться. Собака — не собака. На всяк винадок дрючка з тина виламав і ближче підходжу. А це дядько в болоті бабрається — п'янущий... Я його давай на сухе витягати, а він до мене з претензією:

– В чом дело?
– Всетаки свободу чоловіка уважать треба, — робить резюме Анатолій.

Переходимо до сучасних тем. Наближається дата пуску ливарного цеху, за введення якого я відповідаю.

- А що в обкомі, літєйкою цікавляться?
- Та ні, там в інших справах.
- А що Миронов пішов у ВПШ?
- Від сьогодні.
- А на його місці хто? Ти, може? Не сердься, шучу. Хаха!

Анатолія не стало через кілька років. Підкосила невиліковна хвороба.

Студентські дні минали звично — лекції, читалки, маса добрих книжок з серії «Життя славетних», захоплення Драйзером і Наустовським, декабристами. Полічені були навіть хвилини. А вночі кралосся трохи часу для креслення. Гуртожиток затихав лише в неділю. Більшість студентів або їхали додому, або йшли до міста чи на виставку. Я залишався сам на сам зі своїми думками. З п'ятого поверху було видно золоті шпилі і фонтани виставки, Голосіївський ліс, будівельні крани над майбутнім «Золотим колосом». Неподалік — зарості осокорів з білим зі споду листям. Вітер листя задирає і дерева здаються засніженими наче. Думки летять додому, до улюбленої сосни. Мені її тут бракує, як і сільських друзів, як Василя Михайловича, якому можна бу ж) б звіритися. З туги за усім цим починаю писати. Виходять вірші, наївні, не дуже вправні, але щирі. Я почав їх писати рано, десь у класі, може, п'ятому. Показати нікому було. Старші брати, гляди, на сміх піднімуть. Показав сусідові Миколі Страшку. Може тому, що був він родом не з нашого села, а оженився з будяпською дівчиною, може через те, що теща його, тітка Івга, дуже вже хвалила зятя, мовляв, і знає, і вміє він усе. Отож Микола послухав мої вірші й оцінив, схоже, позитивно. Бо сказав:

А що? У нашому селі хлопець один теж вірші писав і малював добре. Правда, на голову він захворів і дуже скоро помер.

З таких оцінок мені, мабуть, належало зробити висновки. І я продовжував писати, час від часу дослухаючись, чи не болить голова.

На день народження хлопці подарували мені ракетки для настільного теніса, пінгпонга, іншими словами. Ми пригледіли в підвалі стіл і влаштували собі там ігровий зал. В'єтнамці грали на китайський манер і були сильними в цій грі, як і монголирозрядники. Втім, я дуже швидко дістав репутацію непереможного, бо проводив біля стола цілі години. Компенсуючи час за

рахунок сну. З цього часу назавжди збереглася звичка атакувати відразу, не уникаючи ризику. Що і в житті теж не раз пригодилося.

Після першої сесії до нас, єдиний раз за всі роки студентства, приїхав батько. Мабуть, мати наполягла на цьому, бо нас не було вдома місяців зо два. Батько привіз картоплі і сала та ще всього потроху. Гуртожиток зі стінами, розмальованими під горіх, йому сподобався. Батько познайомився з нашими друзями і в'єтнамцями в тім числі.

Харашо, оні учатеа харашо, особливо Саша, — хвалив нас Лок.

Мені було приємно це чути. Хоча Віктор все таки, здається, почувався в навчанні впевненіше. Мене ж виручала ще незасмічена бездоганна пам'ять. Якось під час іспиту з теоремеханіки я за ніч сфотографував очима весь лекційний матеріал, більшу частину з часу підготовки віддавши на пінгпонг чи покер. А грали ми на інтерес — програний діставав колодою карт по носі. Тож я не лише занам'ятав конспект слово в слово, а навіть знав усі позначки з кожної сторінки конспекту. Викладач побачивши це на іспиті, записав мені «відмінно», навіть не промовивши слова. Добра пам'ять пригодилася й на іноземній мові. Одначе академія, як і школа, мало що в цьому нам дала. Наші так звані знання іноземної мови, давали право писати пізніше в анкетах «володію зі словником», що насправді означало «не володію». Треба визнати, що, маючи найкращу у світі педагогічну систему, радянська школа, на жаль, не давала ґрунтовної системної гуманітарної підготовки, в тім числі і з іноземної мови. Брак знань іноземної мови — чи не найбільша вада моєї освіти, котру я все ще маю надію виправити.

Гортаю сторінки студентських буднів, як дорогу, колись уже прочитану книгу. Немає і вже ніколи не буде тієї доброзичливої, категоричної, голодної і щедрої водночас, чесної спільності людей — студентів, які почувалися причетними до усіх справ, що тоді відбувалися в країні. Нам було нелегко, і побут напі був неймовірно скромний, але ми не тільки хотіли, а й мали можливість вчитися. Не раз, проходячи повз гуртожиток академії, мені здавалося, що осьось почую з відчиненого вікна «Джамайка, Джамайка!..», і з п'ятого поверху помахав мені рукою Льоня Середа, нинішній ректор Вінницького сільгоспінституту.

Особливо пам'ятаю один день студентської весни, коли з радіоприймача голосом Левітана враз пролунало: «Работают все радиостанции Советского Союза...» Рівно через тридцять років я був у делегації українського парламенту. Нас приймала українська діаспора у соборі Св. Михаїла на околиці Вашингтона. Були Навличко, Мовчач, Чорповіл, Скорик, Драч, Плющ, Ємець. Мене взяли, так би мовити, на перевиховання Америкою. Усім дали слово.

Мені теж. Для аудиторії я, думаю, був уособленням антидемократа. «Шановні друзі, — почав я. Сьогоднішня зустріч знаменита з огляду на дві обставини: рівно тридцять років тому перша в світі людина полетіла в космос...» Аплодисменти лунали швидше для годиться, хоч говорилося мною про речі істинної величі держави і народу. «Інша обставина, продовжував я, — полягає у тому, що ви, можливо, вперше у житті бачите живого комуніста». Тепер оплески були більш бадьорими: українці і тут, за океаном, зберегли почуття гумору. І думається мені, що в моїх словах вони відчули не тільки щирість, а й щось, що примусило їх поіншому подивитись на нинішню Україну — і любиму, і таку незнану їм. Можливо саме тоді, 12 квітня 1991 року, сталася подія, яку мало хто помітив, але яка мала і матиме вплив на дальшу перспективу. Незважаючи на те, що гак' порізному склалися долі українства, незважаючи на різницю у підходах до побудови сильної незалежної держави, усі ми, сподіваюсь, однаково сильно любимо Україну. І це нас об'єднує попри поділи на правих і лівих, східняків і західняків, українців і росіян, діаспору і колишніх радянських. І якщо постане дилема «бути Україні, чи не бути», — зникне різниця між українським лівим і рухівцем. Залишаться натріоти. Принаймні я в це вірю.

Я вийшов з собору. Повітря далекої Америки було таким же п'янким, яке буває і в нас навесні, і все ж... Думалось про роки, що минули. Згадав себе у квітні шістдесят першого. За великим рахунком цей сивіючий чоловік, що стояв тут, біля Михайлівського храму під Вашингтоном, був тим самим юнаком, який мріяв про досягнення великої мети. Тільки тепер я думав не про далекі космічні далі, а про землю. На якій народився. І про людей, які живуть і працюють на ній. Я враз збагнув, як багато спільного між цими правічними полюсами — глибоким сипім небом і чорною лискучою ріллею. І що головне лише розпочинається...